

ПАМ'ЯТЬ РОДУ

ВОЛОДИМИР КОЗИРА
КРИВЧИКИ:
ВІДГОМІН ВІКІВ (до поч. ХХ ст.).

*Пам'яті Воїна Світла – Ігоря
Олександровича Дзьоби присвячується.*

м. Ланівці. 2023-2024 рр.

Красиве у будь яку пору року, невеличке волинське село із загадковою назвою Кривчики, що заховалося серед пагорбів неподалік княжого Вишневеця – це моє дитинство і юність, запах пахучого свіжоспеченого хліба із натруджених материнських рук, перші життєві уроки мудрості батька....

Частина 1. Перша писемна згадка і засновники.

Коли і хто заснував село та ким були його перші мешканці – це питання цієї частини історичної розвідки.

Отож, перша писемна згадка про село. В обліковій картці Верховної Ради України датою утворення с. Кривчики зафіксовано 1525 рік, однак відшукати джерело цієї інформації мені не вдалося. Дослідник історії Волині Олександр Цинкаловський¹, автори «Історії міст і сіл Української РСР»², «Тернопільського енциклопедичного словника»³, «Тернопільщина. Історія міст і сіл»⁴, скупо згадуючи у своїх працях с. Кривчики, фіксують цю згадку 1583 роком, а власником села називають князя Андрія Івановича Вишневецького(†1583). Із цих поважних видань інформація мандрує інтернетом, по сайтах новостворених громад, а вона далека від дійсності.



Так, дійсно, поборовий реєстр 1583 року свідчить, що князь Андрій Вишневецький, воєвода волинський, платить від с. Кривчики за 9 димів і 4 городи, але не як власник, а як опікун маєтків покійного брата, князя Костянтина Івановича Вишневецького(†1574), старости житомирського⁵. Польський дослідник роду князів Вишневецьких Ілона Чаманська у своєму дослідженні «Вишневецькі. Монографія роду» описує поділ маєтків у 1565 році між братами, князями Костянтином і Андрієм Івановичами Вишневецькими. Поділ відбувся невдовзі після

трагічної загибелі їх старшого брата, відомого козацького ватажка, князя Дмитра Івановича Вишневецького(Байди). В результаті цього поділу князь Костянтин Іванович отримав у власність у Вишневецькій волості третю частину замку і міста Старий Вишневець із селами: Окніни (Вікнини), Крижчики (Кривчики), Малі Оленінці (Малі Вікнини), Котожинці (Котюжини), Очинці (Чайчинці), Манево, Гришківці (Мала Снігурівка), Федьківці⁶. Отож, документально підтвердженим роком першої писемної згадки про с. Кривчики сьогодні є 1565 рік.

Хто ж є засновником села? Як бачимо, князь Костянтин Іванович отримав с. Кривчики у спадок. Спадщина князів Костянтина і Андрія Івановичів Вишневецьких була сформована із отчини по смерті батька, князя Івана Михайловича Вишневецького(†1543), частини спадку дядька, князя Федора Меншого Вишневецького(†1549), і спадщини брата, князя Дмитра Івановича Вишневецького (†1563).

Коротко про те, як були сформовані їх володіння. Засновник роду князів Вишневецьких, князь Михайло Васильович Збарзький(†1517), намісник брацлавський, отримавши у володіння Вишневець із навколишніми селами в результаті поділу спадку свого дядька, князя Солтана Васильовича Збарзького(†1472), перетворив його у свою резиденцію і перейшов з часом на прізвище, похідне від її назви. Остаточно його власність була сформована в результаті поділу 14 листопада 1482 року у Вишневець отчини із своїм наймолодшим братом, князем Семеном Меншим Збарзьким(†1492), опікуном якого він був. Михайло Васильович отримав м. Вишневець із селом, що під містом та селами Олексинець,

Островець, Тараж, Бакота, Бутин, Кинахівці, Лози, Бодаки і два дворища - де Мишко живе і де Юхно живе⁷. Трохи раніше, 1 квітня 1482 року в результаті розгляду у Вільно справи щодо заповіту його дядька, князя Семена Васильовича Колоденського (†1478 р.), старости кременецького, він отримує у володіння села Манево, Вербовець, Передмірку і Борсуки⁸. За даними Ф. Равіти-Гавронського, під кінець життя засновник роду Вишневецьких мав на півдні Волині біля 25 поселень⁹. Князь Михайло із синами учасник відомої переможної битви із татарами 1512 року під Лопушно біля Вишнівця..



Фрагмент деревориту «Битва під Лопушно. 1512 р.» із «Хроніки всього світу» М. Бельського. У верхній частині Вишневецький замок поч. XVI ст.

наймолодшого сина князя Михайла Васильовича. Розглянемо їх.

Князі Федір Старший, Іван і Федір Менший Михайловичі Вишневецькі обітницею від 13 листопада 1520 року зобов'язуються не вступатися на отриману братом, князем Олександром Михайловичем Вишневецьким, старостою Річицьким, частку спадщини по смерті батька¹⁰. Спадку у Вишневецькій волості князь не отримав. Перепала йому власність на Русі і Волині, зокрема м. Брагин із волостю на півночі Київського воєводства (сьогодні Гомельська область, Білорусь) та ін.

Наступний документ від 6 січня 1536 року стосується поділу володінь покійного князя Федора Старшого Вишневецького(†1533), старости Пропойського, який не залишив прямих нащадків, рідними братами Іваном, Федором Меншим і Олександром Вишневецькими¹¹. Князь Олександр отримує частину Вишневецького замку та села Залісці і Кинахівці.

Документів щодо володінь князя Івана Михайловича Вишневецького(†1543) в родовому гнізді та їх поділу після його смерті між синами Дмитром, Костянтином і Андрієм поки що не виявлено.

Князь Федір Менший Вишневецький(†1549), після розгрому татарами в 1549 році його замку у селі Передмірка, разом із сім'єю потрапив у полон, де і загинув¹². Частина його володінь відомі із записів третини їх дружині, датованих 1544 і 1549 рр. Вони детально проаналізовані істориком В.Собчуком. За цими актами князю належали 15 поселень, які займали східну частину Вишневецької волості – замок Передмірка, двір і село Вербовець та села Манево, Борсуки, Старі Борсуки, Нападівка, Гацьково, Чайчинці, Микитчино, Левково, дві Доманинки, Лопушно і Корначівка¹³. Через п'ять років після його смерті - 13 серпня 1554 року, спадкоємці – племінники, князі Дмитро, Костянтин і Андрій Івановичі та їх дядько, рідний брат покійного, князь Олександр Михайлович Вишневецькі поділили його володіння. Князь Олександр Вишневецький отримав половину із спадщини свого брата – частину Вишневецького замку і села - Передмірку, Микитчино, Снігурівку, Чайчинці, Борсуки, Нападівку, село на Білці, де осіли Бреги, що Шахович тримав, Доманинку, Білку, Кочапінці,

Трибухівське, село, що Пашкова тримала, Вербовець, Корначівку, Пахиню, Коханову Каменю, Лопушно, Поляни, Бакоту, два Раківці і двір Бутин¹⁴. Порівнюючи два вищезазначені документи, від 1549 і 1554 років ми бачимо, що села Манево, Гацьково і Левково (два останні не локалізовані) не відійшли до князя Олександра Вишневецького, отже їх успадкували його племінники.

В. Собчук допускає, що князь Костянтин Іванович Вишневецький отримав у спадок Манів і Чайчинці та осаджені поряд нові села Кравчики, Котюжинці й Гришківці від дядька, князя Федора Меншого Вишневецького¹⁵. Логіка у цьому є, князь потужно займався залюдненням своїх володінь і ми це бачимо по частині спадщини, яку отримав його брат. Кривчики, як і два інших села, розташовані поряд із с. Манів, яким до своєї смерті володів покійний князь. В такому випадку засноване село було до 1549 року. На жаль ця інформація В. Собчука не підтверджена джерелом. Більше того, с. Чайчинці є у переліку отриманої спадщини князем Олександром Вишневецьким у 1554 році і яким шляхом воно перейшло до його племінників – обміну чи купівлі, ще потрібно з'ясувати.



засновників села.

Отож, батько і рідний дядько, князі Іван та Федір Менший Михайловичі Вишневецькі, сформували спадщину, із якої в 1565 князь Костянтин Іванович Вишневецький отримав с. Кривчики і є потенційними засновниками села. Якщо це князь Іван Михайлович – то до 1543 року, якщо його брат – то до 1549 року. Зважаючи на те, що до десяти років з часу посадки нове поселення могло ніде не згадуватися, так як мешканці його звільнялися від оподаткування, та й в подальшому не завжди власники своєчасно вносили його в реєстр із зрозумілих причин, можу стверджувати, що заснування села відбулося в 30-х - 40-х роках XVI століття.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначу, що якщо хтось із дослідників уже виявив документи, які стосуються теми цієї розвідки або це станеться в майбутньому, буду цьому дуже радий.

Звідки ж прийшли сюди перші поселенці і принесли цю назву? Моя думка із цього питання наступна. Князь Михайло Васильович Вишневецький, намісник Брацлавський (†1517), за вірну службу та військову звитягу отримав в 1509 році пожиттєво, а з 1514 року у довічне володіння від короля Сигізмунда I на півночі Київського воєводства Брагинську волость (сьогодні Гомельська область, Білорусь)¹⁷. Поряд із містом був розташований спочатку хутір, а в подальшому село Кривча, власність князя. Михайло Васильович або, ймовірніше, хтось із його синів, з метою залюднення земель на Вишневецьчині, яка регулярно зазнавала спустошень через татарські набіги, перемістили частину своїх підданих із Брагинської волості в родові гніздо і заснували нове село. Основна

частина переселенців могла бути із села Кривча, або ж, переселенці, які вважали себе нащадками кривичів, із цілком зрозумілих причин нове село назвали своїм етнічним іменем. Це, до речі, загальна практика. І не просто перенесли назву, а додали до кореня ще й зменшувально-пестливий суфікс – Кривч-ик. Князь Михайло Васильович невдовзі після отримання Брагино у довічне володіння помер. У його синів - Івана або Федора Меншого Михайловичів на це було 3 роки, тому що вже з 1520 року на основі вищенаведеного нового документу з історії роду Вишневецьких, м. Брагин і волость відійшли у володіння до їх брата, князя Олександра Вишневецького, а він займався залюдненням власних земель.



Підтвердженням цієї версії є аналіз прізвищ мешканців с. Кривчики. Поширення родових прізвищ на теренах України, Білорусі почалося вже з XIV ст. Вони мають різноманітну морфологію формування та різні джерела походження. Кожен регіон мав свої особливості, насамперед у формі словотворчих суфіксів. Наприклад, суфікси *-енко*, *-енко* характерні для Наддніпрянщини – Корнієнко, Григоренко, Петренко, а ось для Північної Волині і Південного Полісся, де знаходиться м. Брагино, властиві суфікси *-ович/-евич* (*-ич* - як скорочений варіант, якщо основа закінчується на голосний) та *-ук*, *-юк*. У інвентарі с.

Кривчики 1748 року, аналіз якого я проведу нижче, через майже 200 років з часу заснування села, переживши десятки нападів татар і хмельниччину, ми бачимо прізвища Савич, Гончарук, Лісянюк, Штанюк – що вказують на їх поліське походження. Більше того, недалеко від м. Брагино і с. Кривча розташоване с. Савичі, похідне, як і прізвище Савич, від імені Сава. Іноді прізвища утворювалися від назви населеного пункту, звідки прибував переселенець. Тож чи не з с. Савичів Брагинської волості велика сьогодні родина кривецьких Савичів? Підтверджуючий приклад. В 1569 році князь Костянтин Іванович Вишневецький, оповідає у Кременецькому земському суді про призначення свого слуги Бартоша Кривецького війтом у м. Маначин та дарування йому с. Войтівці¹⁸. Ось і нове прізвище – Кривецький, похідне від назви молодого села.

Це один із можливих варіантів, який, думаю, має право на існування. Враховуючи, що володіння вищезазначених князів у Великому князівстві Литовському - на Волині, Білорусі і навіть у Литві, вже в той ранній час становлення роду, були досить обширні, то переселенці могли бути і з іншого місця.

Частина 2. Етимологія і семантика ойконіму Кривчики

Топонімів із початковим *кривч-*(*кривич-*) на теренах України та інших країн чимало. Ось частина із них. Ойконіми – с. Кривча(перша згадка у 1353 р.), Перемишльський повіт Підкарпатське воєводство, Польща; с. Кривчич(1404 р.), Тячівський район, Закарпаття; с. Кривчиці(1447 р.), сьогодні у межах м. Львова; с. Кривичі(1502 р.) Мядельський район, Мінська область, Білорусь; с. Кривичі(1545 р.) Рівненський район, Волинь; с. Кривчик, Камянець-Подільський район, Поділля; с. Кривча Брагінський район Гомельської області, Білорусь; с. Кривче Чортківський район, Тернопільщина; с. Кривичі Золочівський район, Львівщина. Гідронім - річка Кривчик, права притока Збруча у Чортківському районі, оронімів, дрімонімів із цим коренем також чимало.

Історична наука висунула декілька варіантів етимології ойконіма Кривчики та йому подібних:

- село «криве» у плані, хаотично розкидане, звідси і назва;
- від прізвища першого поселенця - «Кривого», тобто людини із фізичними вадами;
- від етноніму, назви слов'янського племені кривичі, яке в свій час мігрувало через наші землі.

Розглянемо їх. Стосовно першого. Ранні слов'яни (VI–VII ст.), пізні слов'яни (VIII–IX ст.), в часи Київської Русі та і пізніше наші пращури-землероби селилися на берегах рік, струмків. Вони жили в неукріплених селищах на високих терасах, навколо яких знаходилися зручні для обробітку землі. Поселення були різні за розмірами, розміщувалися групами, недалеко одне від одного. Селища захищалися природними перепонами – ярами, болотами, заболоченими низинами, річками. Хто в той час думав про планування вулиць чи селища? Ну, а стосовно гідроніма Кривчик - річка априорі не може бути прямою, особливо невелика. В такому випадку більшість річок мали б називатися Кривими і тому подібне. Отож, всі посилання на цю етимологію даних топонімів є просто нікчемними.

Щодо другого. Так, десь можливо і мали місце такі поодинокі випадки, коли назва поселення пішла від прізвища першого поселенця - Кривого, людини із певними фізичними вадами, тобто є відантропонімною. Життя в ті часи було сповнене постійних небезпек, рівень медицини бажав кращого, відповідно було чимало людей з набутими на полюванні, у бойових сутичках ушкодженнями, а, можливо, і певними вадами від народження. Назви таких поселень – Кривий, Кривулька та ін. Але це поодинокі випадки, а не загальне правило, як нам подають більшість фахівців із топоніміки. Причини цього - данина традиції, небажання цих «фахівців» глибоко вникати в суть питання і застаріла джерельна база, яку вони використовують.

Стосовного третього. Дійсно, кривичі на місце свого постійного проживання у верхів'я Дніпра і вище мігрували з Карпат і Європи та залишили на цьому шляху пам'ять про себе – ойконіми, гідроніми, ороніми, співзвучні їх племінній назві. Якщо перераховані вище населені пункти нанести на карту, ми отримаємо основні шляхи міграції через Прикарпаття, Волинь і Поділля. Звичайно, дуже хотілось би, щоб с. Кривчики були свідками великих подій - зародження і формування націй, мови, але, на жаль, археологія цього не підтверджує. Немає у селі археологічних пам'яток періоду ранніх і пізніх слов'ян, Київської Русі. Найближчі городища у селах Бодаки, Лози, Котюжини, Старий Вишневець, селища у селах Великі Вікнини та Колодно, могильники у селах Старий Вишневець і Лози. Це ще раз підтверджує, що село дійсно було «посаджене» князями Вишневецькими на початку XVI ст. Моя особиста думка - всі топоніми із коренем *крив-* і суфіксами на -ч (-че, -ич, -чи, -чик та ін.) є дійсно відетнонімними від назви племені, племінного союзу *кривичів*, що в повній мірі стосується і назви с. Кривчики. Попробую на фактах переконати в цьому і вас, а також з'ясувати семантику цього слова.

Офіційна історична наука назву племені (племінного союзу) *кривичів* виводить від міфологізованого вождя племені - Кривъ. Заглянемо в словник старослов'янської мови. «Кривъ» – *кривий, кульгавий, поганий*¹⁹. Лексема *кривий* поширена у всіх слов'янських та інших ін.є. мовах. Не думаю, що волелюбні, войовничі і горді кривичі, були б згідні з таким трактуванням своєї племінної назви і носити це клеймо, а в майбутньому їх нащадки, білоруси, гордо називати кривичів своїми пращурами. Ще в 1859 році під час перепису населення лише у Віленській губернії 23 тис. її мешканців називали себе кривичами²⁰. Отож, поспробуємо вирішити це протиріччя.

Дослідники нашої історії в минулому, а дехто і сьогодні, у своїх пошуках зовсім не враховують духовний світ людей, світоглядні традиції і звичаї тих далеких часів, коли із родів почали формуватися племена, племінні спільноти. Багатьом заважала і заважає ідеологічна упередженість, мають місце геополітичні впливи, дехто не відважується

руйнувати загальноприйняті штампи, бо за ними стоять історичні школи на чолі із академіками. За роки незалежності нашої держави історичні і інші гуманітарні науки поволі звільняються від пут минулого і рабської психології. Сьогодні ми вже можемо побачити перші паростки, власне, української історичної науки, почути нові думки, погляди, підходи до дослідження нашого минулого. Цей поступ міг би бути набагато швидшим, якби на рівні держави були визначені і підтримані стратегічні напрямки цього процесу. Про що мова. Традиційна джерельна база досліджень себе вже майже вичерпала, та й сформована вона була етносами, яким вдалося в процесі власної еволюції створити наддержави, імперії і нав'язувати народам не лише свій стиль життя, а й свої імперські погляди на минуле і сьогодення, в багатьох випадках вносячи відповідні правки у цю джерельну базу. І так на протязі не століть, а щонайменше двох тисячоліть. Отож, цю базу потрібно якнайшвидше розширити і тим самим дати нові інструменти у руки дослідників.

Одним із таких інструментів є вивчення молодим поколінням дослідників української мови і історії *санскриту*. Чому? Це одна з найстаріших мов індоєвропейської сім'ї (за віком поступається лише хетській), мова брахманів, вчених і культури, яка за останні дві з половиною тисячі років практично не зазнала змін (окрім деяких фонетичних), тому що не була у широкому вжитку, а використовувалася як священна мова. Її писемні джерела сягають 3900 року до н.е. Найбільш близькою до санскриту сьогодні є саме українська мова, що свідчить про їх спільне коріння і поважний вік останньої. Саме санскрит з погляду сивої давнини, шеститисячолітньої писемної традиції, неможливості фальшування джерел, оскільки відкритий європейцями був в кінці XVIII ст., а серйозну увагу до себе привернув лише в XX ст., бо використовується в країні, де європейці, до колонізації Індії, не мали стратегічних інтересів, може дати відповідь на багато питань не тільки в топоніміці, ономастиці, але, як це не дивно, нашої прадавньої історії та становленні і розвитку мови. Як зазначає один із найбільших знавців санскриту на теренах України професор В. Кобилюх: «Нині філологи та історики без Санскриту не можуть правильно орудувати своїми знаннями для культури України та всього світу»²¹.

Дослідник санскриту С. Наливайко у шедеврї світової літератури, давньоіндійському епосі «Махабгараті» фіксує царя *Вакра*, царство якого було розташоване поряд із царством Шішупала. *Вакра* із санскриту також означає «*кривий*»²². Він славився тим, що вмів чаклувати, тобто був кудесником, волхвом, жерцем.

Верховний жрець у балтійських племен також носив ім'я *Криве*. Символом його влади був викривлений дубовий посох. За даними західних середньовічних хронік та досліджень Т. Нарбути *Криве* і його жерці мали всю повноту влади і авторитет їх був беззаперечний. Князь опікувався лише питаннями захисту племені від ворогів. Більша частина верховних жерців закінчувала своє життя самоспаленням для зменшення гніву богів²³. Латиші до сьогодні слов'ян називають - «*кривь*», а білорусів- «*балткривь*».

С. Наливайко наголошує, що використання етноніму *Кривь (Вакра)* у іменах лідерів етносів пов'язано із сакральністю усього кривого, вигнутого. *Криве*, як і *ліве*, характеризує саме земні явища або земні персонажі на протигагу небесним, які пов'язуються з прямим і правим («*правда на небі, кривда на землі*»)²⁴. Отож, маючи цю духовну складову, ми можемо зовсім по-іншому проводити реконструкцію етимології і семантики етнонімів, топонімів і антропонімів на «*крив-*».

Насамперед, з'ясуємо, де коріння цього слова? Доктор філологічних наук, професор кафедри германських та східних мов Міжнародного гуманітарного університету (м. Одеса) В. Таранець у своїх дослідженнях витоків української мови і санскриту виводив їх із раннього періоду індоєвропейської спільноти. У монографії «Українці: етнос і мова» він стверджує, що етноніми і топоніми із коренем *кри-* є похідними від назви племені *кри* (з ін.с.

– *скотарі, воїни*)²⁵. Думаю, що результат неолітичної революції – скотарство, в нашому випадку, і землеробство, які забезпечили людині гідні умови життя і можливість швидкої еволюції, і є тими земними явищами, які знайшли глибоке відображення в релігійних поглядах і світоглядних традиціях людей того часу. Отож цілком закономірно, що цар, верховний жрець і міфологізований пращур племінного союзу мали за честь носити ім'я, яке відображало основний вид діяльності їхнього народу і гордитися цим. З плином часу це ім'я стало етнонімом цілого народу. Про це нижче.

Частина племені *кри (скотарі, воїни)* до останнього великого переселення народів довгий час проживала у Карпатах і з часом стала називатися *укри* (архаїчна форма – *гукри*, з ін.с. – *горяни-скотарі*)²⁶. Порівняйте – гуцули, угри, уличі. Це все племена, які певний час у своїй історії проживали в горах. Ну, а далі в VI ст. була міграція та розселення спільно з іншими слов'янськими племенами вздовж річок Одер та Вісла аж до Балтійського моря. Вперше у німецьких хроніках слов'ян згадано у 631 році. Їх військо очолював король *Derwan*. Однозначно це вождь племені дrev'ян. Ця назва є спорідненою до назви племені *дrevляни*, яке входило до Київської Русі. За змістом обидва ойконіми інтерпретують у славистиці як «люди, що проживають у лісах». Наявність метатези плавного у корені типу *Drevanen* свідчить, що дrevляни мігрували на місце постійного проживання із Північно-Західного регіону²⁷.

Укри розселилися на території сучасної Німеччини по берегах річки, назва якої і до сьогодні – Укер. Заселену територію *укри* назвали *Vocronin*, пізніше *Ukrania*, *Ukera*, *Ukra*, сьогодні – Уккермарк. Перша писемна згадка – 943 р. у Кведлінбурзьких анналах під іменем *Vukrani*, *Wokranin*²⁸. Німецька дослідниця К. Кірш, дослідила територію, де проживали *укри* за період XI-XIV ст. У досліджуваній період виявлено 127 слов'янських поселень, 71 німецьких, 23 змішаних. Із них слов'яни переважають на півночі – 66% і півдні – 53%, на заході – 33%²⁹. Аналогічна ситуація із північними сусідами *укрів* – вільцями (лютичі, велети) і ругами (руяни, рани, руси). Ще на початку XIV ст. із 600 поселень на о. Рюген (Німеччина) 80% були слов'янські, 15% германські, 5% змішані³⁰. І це через декілька століть після зворотної міграції основної маси слов'ян на терени сьогоднішнього проживання. На жаль, наша історія далеко не те, що і до цього часу вивчають діти і внуки у школах. Про причини я писав вище, наслідки пожинаємо сьогодні.

Отож, зворотня міграція. Частина сушею по протореному декілька століть назад шляху, друга частина через балтійське побережжя і морем. Причини міграції різні, і не завжди експансія сусідів. Хтось залишився жити у Європі, хтось в Карпатах, багато пішли до Дніпра і далі... Довгим і складним був цей шлях. І кругом, де жили і мігрували племена, вони залишали по собі пам'ять – топоніми, які не завжди у первісному вигляді дійшли до нас, але їх можна реконструювати. З часом назва одного з племен – *укри(украни)*, стала твірною для назви цілого народу і його держави. До речі, це світова практика. Невеликі племена тюрків, латинів, германців дали назву і народам, і державам. Складно в декількох абзацах описати чотирьохсотлітній період історії нашого народу, але розбудити цікавість читача, спонукати його до пошуку, дискусії – це мені до снаги.

Структура етноніму *укри* з часом ускладнилася і отримала вигляд *крив* внаслідок розщеплення закореневого суфікса і дії фонетичної атракції. Воно засвідчене у топонімах Карпатського краю, Волині і Європи – *Stiewen* (поч. *Kruwen*, нім.), *Криве*, *Кривиця* та багато ін. із коренем *крив-*. Суфікс *-wen* є германський за походженням і має значення «*один із ...*»³¹. В такому випадку, топоніми із коренем *крив-* є відетнонімними із семантикою – «*одні із укрів*». Думаю, це сталося тоді, коли від племені *укри*, під впливом певних обставин, декілька родів відокремилися і утворили нове плем'я. Не виключено, його перший лідер носив ім'я *Кривь*. Це логічно і зрозуміло. В такому випадку, його ім'я – відетнонімне. Лише

у міфологізованій сивій давнині ми бачимо, що від імені лідерів ішли назва народів. В подальшому все було якраз навпаки.

З часом, коли шляхи двох племен розійшлися, новоутворене плем'я, в пам'ять про власне походження, додало до основи самоназви *крив-* суфікс *-чі* із збірним значенням - *люди, плем'я*³². Отож, етнонім *кривичі* має семантику - «одні з людей племені укри». Походження назви племені від імені вождя *Кривий* із семантикою «кривий, кульгавий, поганий» не витримує ніякої критики. Це просто випадковий збіг лексеми *кривий* за формою із етнонімом, але не за значенням. Навіть у найбагатшій мові світу – українській, є слова, які інколи мають декілька значень і таємниця цього захована у формуванні її з прамови.



Із усього вищевикладеного видно, що назва села Кривчики є відетнонімною від назви племені (племінного союзу) кривичів. У ойконімі Кривчики новий зменшувально-пестливий суфікс *-ик*, до речі, найбільш поширений при словотворенні у Білорусі, де сьогодні мешкають нащадки кривичів, а також у Хорватії і Сербії. Назва нового поселення – це данина вдячності і пам'яті поселенців про власну історію, рід і плем'я, звідки вийшли їх пращури. Переконаний, що шанований читач, враховуючи наведені факти, погодиться зі мною щодо етимології і семантики ойконіму Кривчики.

Оскільки перші жителі с. Кривчики не були місцевими мешканцями, тому декілька рядків про тих, хто традиційно проживав у верхів'ї річки Горинь на протязі останнього тисячоліття, тобто був тубільцем. Нижче наведена інформація багатьох здивує, але це історія нашого краю. У своїй розвідці «Вишневець: що у імені твоїм?»³³, написаній декілька років тому, я прийшов до висновку, що з VIII-X ст. у верхів'ях р. Горинь і її допливах, багатих на ліси і дичину, воду і рибу, родючу землю мешкало плем'я «*невці*» хорватського етносу. Попередник Київської Русі ранньослов'янська держава Велика (Біла) Хорватія існувала з VIII ст. і південна Волинь входила у її склад. Хорвати в цій державі були однією із етнічних груп, яка домінувала над іншими народами. Столиця, швидше за все, розташовувалася на Стільському городищі (50 км. від Львова). Його площа 250 га. - у 25 разів більша за Київ того часу. Що спонукало мене до цього висновку? Шукаючи населені пункти, які близькі за назвою до ойконіму Вишневець, я знайшов їх лише у далекій Хорватії - Вишневець (хорв. *Višnjevec*) у Крапинсько-Загорській жупанії у складі міста Преграда і Вишневець-Подврський (хорв. *Višnjevec Podvrški*) у Загребській жупанії в складі міста Самобор. На цих територіях проживають дві південнослов'янські етнічні групи хорватського народу – *буневці* (хорв. *bunjevci*) і *яневці* (хорв. *janjevci*). Вперше хорвати мігрували на Балкани із традиційного місця проживання на початку VII ст.³⁴, вдруге в кінці



Реконструкція загального вигляду м. Стільск, столиці Великої (Білої) Хорватії.

X ст., після того, як вчорашній союзник, з яким вони ще недавно ходили на Константинополь, князь Володимир, знищив східну частину їхньої держави³⁵ і втретє, в середині XIII ст., коли Данило і Василько Романовичі знищили таємничу Болохівську землю, східне порубіжжя колишньої Білої Хорватії, складовою частиною якої була південа Волинь. Невці, через тисячоліття - буневці і яневці, сліди свого проживання на теренах нашого краю залишили у ойконімах – Виш-*невець* (семантика – *святе*

поселення племені *невець*), *Лан-невець* (семантика – земля племені *невець*) та ін. Підтверджується це і іншими фактами. Розвідку можна знайти за назвою статті в інтернеті. Історія Болохівської землі, зокрема - походження назви, західні кордони, суспільний устрій і віра, ще чекає свого дослідника.

Частина 3. Кривчики у XVII - XVIII ст.

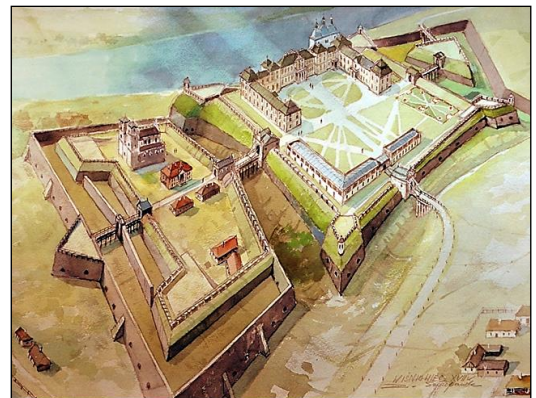


Князь КОСТЯНТИН ІВАНОВИЧ
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ (? – 1574)

На початку цієї частини дослідження розглянемо власників села на протязі двох століть з їх короткою характеристикою. Перша писемна згадка про с. Кривчики на сьогодні – 1565 р. Село перебувало у власності князя Костянтина Івановича Вишневецького(?-1574), старости житомирського. Князь Костянтин Іванович разом із батьком ще з молодих літ учасник походів проти татар, згодом Лівонської війни - за власні кошти наймав 200 гусарів для походів проти Москви. Відзначився у переможній битві із московитами під Чашниками у 1564 році. Вагомий слід в нашій історії він залишив, очолюючи в 1569 році делегацію українських магнатів на Люблінському з'їзді – вимагав збереження старовинних прав української шляхти, рівності віросповідань, збереження діловодства на староукраїнській мові. На жаль, не зміг домогтися зрівняння статусу князівства Руського з Великим князівством Литовським і Королівством Польським. Королівський дворянин(1570), підвоєвода

київський (1571). Мав двох дітей – сина Костянтина і дочку Анну. Помер у 1574 році і похоронений у Києво-Печерській лаврі.

Біля десяти років опікуном неповнолітніх дітей покійного князя і його власності був рідний брат, князь Андрій Вишневецький(1528-1584), воєвода волинський. Після досягнення провності с. Кривчики успадкував син Костянтина Івановича, князь Костянтин Костянтинович Вишневецький(1564–31.05.1641), староста кременецький. Інформацію про це ми знаходимо із його запису своїх володінь дружині Ганні Загорівській від 6.08.1595 року³⁶. Легендарна особистість свого часу. Все життя він провів у бойових походах проти господарів Волощини і Молдавії, татар, московитів, козацької вольниці. Як



Реконструкція Вишневецького замку
середини XVII ст.

староста черкаський(1620-1638), вніс вагому лепту у створення Вишневецьчини на Лівобережжі України. Воєвода белзький(1636), руський(1638). Будучи чотири рази у шлюбі, від двох перших він мав шестеро дітей, з них троє синів, яких пережив. Помер у віці 77 років в 1641 році, вражений звісткою про смерть останнього, наймолодшого сина Юрія. Похований князь у крипті костелу святого Антонія містечка Залізці, яке отримав у придане від дружини Урсули Мнішек і перетворив його на ще одну резиденцію роду. Перший із роду Вишневецьких перейшов у католицьку віру. Опікун малолітнього князя Ієремії-Михайла Вишневецького. Найважливішою подією його життя була організація походу на Москву, який в червні 1605 року завершився коронацією царя Дмитрія Іоановича. Немає серед історичних постатей нашої історії людини настільки відчайдушної, яка б наважилася на такий сміливий крок – із невеликим військом піти на Москву і посадити на трон вигнанця, свого швагра і можливого родича по лінії другої дружини його дідуся, князя Івана

Михайловича Вишневецького. Після повстання московитів і полону - більше двох років заслання у Костромі. Але це не зламало князя – в послідуєчому 16-місячна облога Троїце-Сергієвого монастиря у Підмосков'ї, участь у московських війнах королевича Владислава IV.



Князь ДМИТРО ЮРІЙ ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
(19.12.1631 – 28.07.1682)

молодшого брата, князя Костянтина-Кшиштофа і його нащадків..

Князь Дмитрій Юрій Вишневецький (19.12.1631 — 28.07.1682), державний діяч Речі Посполитої, стражник великий коронний (1658–1660), белзький воєвода (з 1660 р.), гетьман польний коронний (з 1668 р.), гетьман великий коронний (з 1676 р.), воєвода краківський (з 1678 р.), каштелян краківський (з 1680 р.), староста білоцерківський, кам'янський, солецький, струмилівський, брагінський, любомльський. Похований в костелі св. Трійці (Краків).

Князь Костянтин Кшиштоф Вишневецький (1633-1686), воєвода підляський, брацлавський, белзький, староста осецький. Учасник польсько- московської війни (1660), битви з турками під Хотиним(1673), під Віднем(1683). Був двічі одруженим, від першого шлюбу народилася дочка, від другого два сини – Януш Антоній і Михайло Сервацій, яким судилося бути останніми із роду Вишневецьких (по чоловічій лінії). Саме його друга



КНЯЗЬ КОСТЯНТИН КШИШТОФ
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ (1633-1686)



Князь ЯНУШ АНТОНІЙ ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
(1668 - 1741)

дружина – Анна Ходоровська(1661/1663-1711), у другому шлюбі – Дольська, була таємною посередницею між гетьманом України Іваном Мазепою і королями - польським С. Ліщинським і шведським Карлом XII. Більше того, І. Мазепа в 1705 році у Білій Криниці біля Кременця, став хрещеним батьком її онучки, дочки старшого сина від першого шлюбу. Поділ спадку між братами відбувся 12 квітня 1718 р.³⁸

Село Кривчики у складі Вишнівецького маєтку успадкував старший з братів, князь Януш Антоній Вишневецький (14.06.1678 — 16.01.1741) — державний діяч Речі Посполитої, меценат. Маршалок надвірний литовський(1699–1702), кременецький староста(1701-1736),

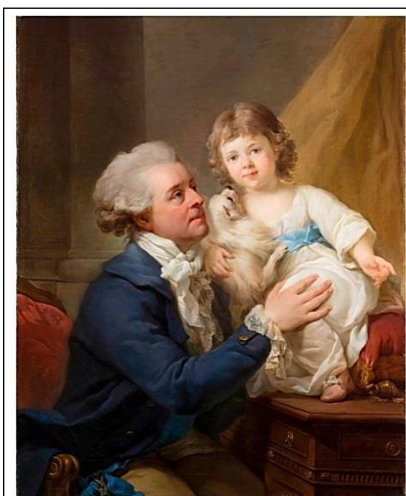
воєвода віленський(1704-1706), краківський(1706-1726), каштелян краківський (1726-1741), каштелян віленський(1702-1703). В 1710 р. був маршалком у трибуналі коронному. Кавалер ордену Білого Орла (1717). 23 січня 1703 року князь Януш Антоній в універсалі до жителів належних йому маєтків на Вишнівеччині, у переліку яких і с. Кривчики, вимагає, щоб вони надали по 100 злотих з кожного села на утримання його панцерної хоругви і 120 коней війська Великого князівства Литовського³⁹. З його ініціативи і фінансової підтримки в м. Кременець був заснований монастир єзуїтів, при якому діяли школи (з 1750 року Кременецький колегіум). Особисто добре знайомий з гетьманом І Мазепою, який в 1705 році став хресним батьком його дочки Урсули Франциски, у заміжжі Радзивіл. Наприкінці життя проживав у монастирі францисканців поблизу фундованого ним костелу святого Антонія у Львові, де й помер 16 січня 1741 року. Був похований у крипті каплиці Вишневецьких (перебудованій колишній каплиці Буцацьких) у Латинській катедрі в Львові.



**Князь МИХАЙЛО СЕРВАЦІЙ
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ (1680-1744)**

Князь Михайло Сервацій Вишневецький (13.05.1680-16.09.1744) – польний гетьман литовський (1702-1703. 1707-1709), великий гетьман литовський(1703-1707, 1710-1713), великий канцлер литовський(з 1720), воєвода віленський(з 1735), каштеляни віленський(з 1703) староста пінський, волковинський, мерецький, тухольський, метельський, вільковський, вількійський. Він будівничий палацу у Вишнівці на місці попередніх замків і разом з братом колегіуму єзуїтів у Кременці (в послідуєчому – волинський лицей, сьогодні – педагогічна академія). Вплив матері на молодого князя, а можливо і власні переконання після контактів із гетьманом Мазепою привели до того, що він стає на його сторону і бере участь у Полтавській битві. Полонений московитами під Скоморохами, князь відбуває ув'язнення у Глухові, звідки втікає з допомогою монахів-єзуїтів. Упокоївся в 1744 році у Меречі(сьогодні Мяркіне, Литва), похований був у кармелітському монастирі у Вишнівці. На ньому закінчився рід князів Вишневецьких, а володіння перейшли до князів Огінських і Замоїських.

Після смерті Михайла Сервація Вишневецького перейшла у власність його дочки Барбари-Ельжбети, у заміжжі Замоїської. В 1746 році вона передала всі права на маєтності графу Яну Каролу Вандаліну Мнішеку(1716-1759), одруженому на її дочці Катерині. Після шлюбу молода пара проживала у Вишнівці і тому вибір матері був зрозумілий.



**Марчелло Бачареллі. Портрет Міхала Єжи
Вандаліна Мнішека з дочкою Ельжбетюю.
1795 р. Національний музей у Варшаві.**

Остаточний поділ спадку Михайла Сервація Вишневецького відбувся 26 березня 1750 року⁴⁰. Кривчики залишилися у власності родини Мнішеків. Граф Ян Кароль - староста галицький, калуський, яворівський, щуровицький, ловчий коронний, підкоморій великий литовський, генерал-лейтенант коронного війська. Помер і похований у Вишнівці.

Наступним власником села став його старший син, граф Міхал Єжи Вандалін Мнішек (1742–1806), секретар великий литовський, маршалок надвірний литовський, маршалок великий коронний. Він провів ремонт Вишневецького палацу, вкладав кошти у колекції портретів, мініатюр, продовжив традиції попередників по розширенні

палацової бібліотеки. В 1787 році приймав у Вишнівці короля Станіслава Августа Понятовського. В 1793 році на Гродненському сеймі відмовився підписувати акти про поділ Речі Посполитої і залишив посаду великого маршалка коронного. Похоронений був у місцевому костелі. Управління вишневецьким ключем маєтків по його смерті здійснювала дружина, графиня Урсула Мнішек(1757-1816), племінниця останнього польського короля Станіслава Понятовського. У ревізійні казці 1811 року саме вона зафіксована власником с. Кривчики⁴¹, але про це у наступній частині дослідження

На Волині, як і у більшості українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського(до 1569 р.) і Корони Королівства Польського (1569-1795 рр.) після прийняття в 1557 р. «Устава на волоки» була запроваджена фільваркова система господарювання.. Вся орна земля поділялася на волоки (лани) – від 16,8 до 21,8 га. Найкраща передавалася у фільварки. Одній волоці фільваркової землі мало відповідати сім селянських волок. Так було на початках, в XVI ст., а у XVII-XVIII ст. ситуація суттєво помінялася – все більше землі переходило до фільварку. Найбільший дохід з фільварку власник отримував від панщини, яку зобов'язані були відробляти піддані своїм реманентом і тягловою силою на фільваркових полях. Вона була різною на протязі цих двох століть. Крім того, селяни зобов'язані були виконувати різноманітні повинності – толоки, шарварки, охорону маєтку, гужову повинність, давати натуральну данину вівцями, гусьми, курми, каплунами, крупою, мотками пряжі, працювати на фільваркових городах, садах, платити десятину від пасік, очкове і т.д. Різноманітні мита та прибутки від монополій, оренди шинків, млинів, ставків, садів також ішли у скарб власника фільварку. Прибутковість фільварку залежала від кількості мешканців у селі

Селянське господарство(дим) в залежності від кількості тяглової сили отримувало: тягли селяни(шнурові) - волоку, поділену на три смуги (трипільна система), кожна по 11 моргів (7,12 га.), поєдинкові(півшнурові) – наділялися половиною волоки, городники(загородники) – отримували один морг. Сільськогосподарська продукція у фільварках не лише вироблялась, а й частково перероблялась і відправлялась великими партіями на ринок. Не були виключенням і Кривчики, де також був створений фільварок. Характеристика фільварку с. Кривчики у XVII-XVIII ст. цій розвідці буде подана нижче.

Звиклі століттями до праці на землі, яка давала можливість утримати власну сімю, продовжувати рід, селяни безмірно страдали від цих серйозних поборів, а також від визиску посесорів, кожен з яких хотів отримати щороку від посесії значно більше передбачених 10%. Але найбільшим лихом для українців і України були її сусіди, для яких війна і грабунок населення стали способом життя і збагачення, а торгівля людьми була найприбутковішим промислом. Постійні війни і набіги ординців, пошесті і регулярні неврожаї приводили до знелюднення краю і особливо це стосується другої половини XVII ст. Після знищення в X ст. Білої Хорватії(Волинь, Галичина і частково Поділля її складові частини), Київської Русі у XIII ст., Руського королівства у XIV ст.(Волинь, Галичина і Київська земля), навіть входження у склад Великого князівства Литовського, а з 1569 року у склад Речі Посполитої, не захистило ці порубіжні землі із кочовим сходом. Україна, як живий щит для Західної Європи, рятувала її від розорення, а сама балансувала століттями на межі фізичного виживання. Творець щедро наділив нас найкращими у світі землями, водами і лісами, корисними копалинами і чудовим кліматом, геніями у науці, культурі, але, на жаль, обділив геніями у політиці і державотворенні. Недалекоглядна політика лідерів нації, яким періодично вдавалося згуртовувати народ у боротьбі за власну державність, приводила до ще більшого запустіння і руїни. Головна причина цього – хронічна хвороба українців «де два українці, там три гетьмани». Наші сусіди це давно зрозуміли і успішно використовують у своїй геополітиці. Саме цим можна пояснити відновлення власної державності лише у XX ст.

Цінним джерелом історії нашого краю є Актові книги Кременецького земського суду (XVI-XVII ст.). Лише один перелік його збережених справ видано у трьох томах. Знаходимо ми там і матеріали, що стосуються с. Кривчик. Ось деякі із них - позови посесора с. Кривчик, п. Івана Скубейда (швидше за все внук кременецького вїйта Михайла Скубейди, відомого із ревізії Кременецького замку 1552 року) від 22 травня/6 серпня 1601 року про захоплення підданим князя Михайла Вишневецького міщанином Паньком Швецем ячменю в маєтку Кривчик Кременецького повіту⁴², від 10 січня/26 лютого 1602 року за потрапу підданими князя Михайла Вишневецького жита на кривецьких землях⁴³, від 19 вересня/17 листопада 1603 року князю Михайлу Вишневецькому за потрапу кривецького лану⁴⁴.

В 30-х роках ХХ ст. доктор історичних наук, професор О.Баранович провів ретельні дослідження по залюдненню Волині перед хмельниччиною. Згідно його даних князь Костянтин Костянтинович Вишневецький, на той час староста черкаський, в 1627 р. платив податки із с. Кривчик за 17 димів. Це одна із найменших кількостей димів у всьому вишневецькому ключі. Сусідні села: Великі Вікнини – 78, Котюжини – 43, Лози – 41, Залісці – 174. Посесором села був все той же, Іван Скубейда⁴⁵. Такий довгий термін посесії І. Скубейдою означає, що посесія була заставною. Суть заставної посесії полягала в тому, що маючи постійну потребу у коштах, власник села, фільварку позичав певну суму грошей, як правило, не менше десятирічного доходу від фільварку і передавав його як заставу позичальнику. Посесія могла тривати десятками років, перепродуватися і навіть переходити у спадок, тому що у власника не завжди були вільні кошти для своєчасного повернення боргу. Як бачимо, за майже п'ятдесят років - з 1583 року (9 димів і 4 городи) і по 1627 рік (17 димів) кількість господарств у селі частково збільшилася, хоча і менше, ніж у навколишніх селах. Це був результат превентивних заходів місцевої шляхти – Острозьких, Заславських, Збараських, Вишневецьких та ін., по захисту своїх підданих від агресії «пограничників» з метою збільшення власних доходів. На жаль, ріст кількості мешканців села в XVII ст. був лише до 1648 р, тобто до хмельниччини. Війна середини XVII ст. і її наслідки принесли на землі України, і особливо Волині, де відбувалися основні битви, руїну. Громадянське протистояння принесло смерть і знелюднення краю. Згідно списків подимного податку і підрахунків О. Барановича, в 1629 році в Кременецькому повіті нараховувалося біля 800 поселень, 33884 димів, 203304 мешканців⁴⁶. За його методикою обчислення – на один дим не менше шести осіб, в с. Кривчики в 1629 році проживало більше 100 мешканців. За двадцять років до хмельниччини кількість димів і мешканців зросла. А що після протистояння? В 1662 році в списку подимного податку того ж повіту згадується 381 поселення і 1285 димів. Із цих поселень в 90 селах немає «ні одного диму», в 68 - «ні одного диму і хлопа», в 223 поселеннях показано від 1 до 10 димів⁴⁷. В той час як у Європі, де також війни були поширеним явищем, за XVII ст. кількість населення зросла з 95 млн. осіб до 130 млн. Щільність населення на 1 км² в кінці століття у Франції становила 45 осіб, в Англії – 36 осіб, на півдні Волині - лише 15 осіб⁴⁸. Висновки робить самостійно.

Населення, яке залишилося живим, перебувало у вкрай скрутному стані, тому що тяглова сила - коні і воли, були відсутні і як наслідок - страшний голод 1651 року та повторення подібних криз у наступні роки. Четверть житньої муки (32 л.) коштувала 120 зл. Люди харчувалися жолудями, шишками, кропивою і іншими рослинами.

Знищення пограничних замків в результаті війни призвело до регулярних набігів татар на південну Волинь і далі – до Луцька, Любліна, Львова. Найважчі за наслідками набіги (з 1672 р. спільно з турками) відбулися в 1653, 1666, 1667, 1669, 1672, 1684, 1690, 1698 роках. Наприклад, лише в червні 1667 року татари в районі Вишнівця-Збаража захопили в полон 8064 господарів, окрім того багато прислуги, жінок і дітей⁴⁹. Не менш важкі наслідки для нашого краю мала і Північна війна на початку XVIII ст. Розквартировані тут шведські і польські війська розорили місцевий люд інколи не менше, ніж бойові дії.

В 1662 році Кривчики було здано в посесію разом із лісом. Це свідчить про те, що ділової деревини в лісі не було. Як правило ліси, стави, млини, корчми, винниці і пасіки в заставну посесію разом із фільварками не здавалися, тому що їх оренда приносила в скарб князя регулярний дохід. Не маючи даних по залюдненню с. Кривчики в цей час, для наочності візьмемо одне з навколишніх сіл. Цього ж року за 9000 зл. було закладено с. Чайчинці, в якому залишився лише один дим. За даними дослідників один дим в рік міг принести максимум 90 злотих доходу. 900 злотих річного доходу з одного диму це дуже багато - видно в посесію входили і місцеві стави, млин та інші прибуткові об'єкти.

В 1682 році сеймик Волинського воєводства прийняв рішення провести ревізію шляхетських маєтків, «щоб дотриматися при обкладанні маєтків рівності і справедливості». Це означало, що поступово проходило відновлення господарств і ріст чисельності населення. Підтвердження цього - посесія сіл Манево і Котюжини. В 1653 році вони були закладені Зброжеку за 6300 зл.(орієнтовно по 315 злотих доходу з кожного із фільварків в рік). В 1677 році Зброжек додавив під заклад цих сіл 3300 злотих⁵⁰.

12 років тому у фондах Національної наукової бібліотеки України ім. Вернадського мені вдалося виявити безцінне джерело з історії Кременецького повіту Волинського воєводства – Інвентар 1748 року у вказаному повіті маєтків спочилого князя Михайла Сервація Вишневецького(†1744), великого канцлера Литовського⁵¹. Він включає інвентарі Вишнівецького, Лозівського і Чайчинецького палаців та сіл повіту.

Коротка характеристика села Кривчики згідно цього документу⁵². В 1748 році в селі проживало 34 родини. Підданих шнурових було 8 родин, півшнурових – 12 родин, загородників - 4 родини, дворових людей – 4 родини, підданих на службі у посесора - 6 родин. В селі утримували 26 волів і 65 коней. Усі піддані зобов'язані були відпрацьовувати панщину літом від св. Петра Руського до св. Покрови цілий день - шнурові по чотири дні, півшнурові по три дні, загородники по два дні, а зимою від св. Покрови до св. Петра Руського цілий день - шнурові по три дні, пів шнурові по два дні, загородники по одному дню. Окрім панщини мешканці села виконували ряд повинностей – гужову (до Львова і Бродів), толоки, шарварки, охорону фільварку, догляд за городами і садом, пасічну десятину, мочіння, обробка конопель, виготовлення крупів та ін. До кожного двору була доведена «данина» - кури, гуси, качки, вівці і мотки пряжі. Подимне і ланове становили відповідно 30 і 20 злотих в рік, платилося двома частинами. Всього за рік від фільварку власник отримував 2050 злотих. З них майже четверта частина – 490 зл., була витрачені на оплату праці підстарости, дворової господині і пастуха.

Фільварок складався із панського маєтку – будинку, пекарні, кухні, їдальні, льошу, корчми і винниці та господарського двору - стайні, возовні, трьох хлівів, шопи, гумно, обори. Фільваркова земля була розташована в 4-х ділянках: до Вікнин – 110 плугів, біля маєтку – 42 плуги, під гаєм біля двору – 24 плуги, до Вишнівця - 24 плуги, всього – 200 плугів. Сінокосів фільваркових було два – в ур. Княжина на 100 косарів, в ур. Окіп на 50 косарів. Два сади, город, пасіка під ур. Княжина. Ліс дубовий від границі вікнинської і чотири посадки різного дерева – під ур. Княжина, в ур. Окіп і Дика Гора, і над Кудлайовецьким шляхом. Ставів і млинів в селі не було.

Посесор Парлінський мав власний маєток і господарський двір, обробляв три ділянки землі по 20 плугів кожна і користувався сінокосом на Бартошисі під ур. Княжина на 20 косарів.

Щоб підрахувати загальну кількість орної землі у селі сумуємо фільваркову землю – 260 плугів і землю селян - шнурових, пів шнурових, загородників, дворових людей і у посесії Парлінського. Приблизно це становить біля 360 га. орної землі.

Для обрахування кількості мешканців у селі скористаємося методикою О. Барановича. Якщо в одному господарстві проживало не менше 6 осіб, то у селі - 204 особи, з них 42 сини. Доплюсуємо до цієї кількості сім'ї посесора, корчмаря, підстарости, господині, пасічника. Отож в Кривчиках в середині XVIII ст. мешкало біля 235 осіб. Зафіксовані прізвища – Лисий, Джигаловський, Шлун, Лісянюк, Болтун, Квасниця, Гончарук, Штанюк, Волянник, Савич, Ткач, Гордій, Ярмош, Дудка, Сендецька. Частина мешканців села обліковані без прізвищ.

Найбільший прибуток власнику давали монополія на хмільні напої та прибутки від оренди корчми, млинів і ставків, саме тому їх так багато і сьогодні на р. Горинь і її допливах. Стабільні доходи у скарб ключа давала монополія на виготовлення і реалізацію хмільних напоїв. У кожному фільварку Вишнівецького ключа, в т.ч. і в Кривчиках, були винниці, де виготовляли горілку, а у багатьох і броварні, де варили пиво. Найбільше їх було у Вишнівці. Горілку гнали із жита з додаванням ярих культур – гречки, ячменю та ін. На виготовлення 1 спуску горілки (8 гарнців – 32 л.) витрачалося 1,5 корців жита або 1 корець жита і 1 ярих культур. На вишнівеччині виготовляли такі сорти горілки – «простку»(12 грошей за гарнц), «ординарну»(12 гр.), «алембикову»(18 гр.), «гданську»(24 гр.), «анісову»(18 гр.), «оковитку» (дещо дорожча за простку). Пиво у броварнях варили із ячменю хорошої якості. На виготовлення 1 бочки пива(290 л.) використовувалося 1,5 корця ячмінного солоду. Крім звичайного, «ординарного» пива, варили і пиво вищої якості, подвійне – «дубельтове». Окрім того, розсичувався мед, виготовлялися вишняка та ін. Реалізовувалися хмільні напої через корчми, які були у кожному селі. Дохід від оренди корчми в Кривчиках в 1748 році становив 500 злотих - це ¼ частина доходу від усього фільварку. Відходи виробництва пива і горілки - брагу, використовували для відкормлювання свиней перед забоєм і волів перед продажем. Млина у селі не було, тому зауважу лише, що власник новозбудованого млина на 3 роки звільнявся від оподаткування, а в подальшому він отримував лише третю частину від доходів, до того ж виконував повинності, як правило, тесляра. Хоча ставків у селі не було, його мешканці зобов'язані були купувати доведену на кожне селянське господарство кількість риби при лівці на ставах сусідніх сіл. Наприклад, при спуску передмірського ставу в 1771 році – тягли на 1 зл., піші на 0,5 зл. Річний дохід від середнього і великого ставка рівнявся річному доходу від середнього і великого фільварку. Спуск ставу в 1771 році у с. Передмірка, який проводився один раз на 4 роки, давав 21 тис. злотих, річний дохід – 5250 зл.

В інвентарі села 1748 року зафіксовано, що у дубовому лісі від границі вікнинської «старого дуба жодного верха немає». Плачевний стан лісів привів до їх виведення у другій половині XVII ст. із фільварків і створенні в ключі окремого управління лісами. Генеральний лісничий, лісничі і «побережники» відповідали за планову порубку, збереження і відновлення лісів. Практика вільного вирубу у лісі відмінялася. В 1751 році фільварку с. Кривчики дозволялося брати в лісі дерево «на будівництво непридатне, тобто лежаче або коріння». Оскільки власних дров для потреб фільварку не вистачало, то з 1756 року за розпорядженням генерального лісничого щоп'ятниці із колосовських лісів у фільварок привозили 6 фур дров. З 1763 року щотижневі витрати на паливо у фільварках нормувалися – 4 вози дров влітку і 6 возів взимку. Ділову деревину закупали у козинських і шепетівських лісах⁵³. Оскільки ціна її була великою, життя заставляло використовувати нові будівельні матеріали - випалювати цеглу і черепицю. Використовувалися вони здебільшого у Вишнівці, тому що були також не дешеві, а у селах продовжували будувати із глини, хворосту і соломи.

Важливе значення до XIX ст. мало бджолярство. Цукор був дуже дорогий. В 1772-1773 рр. 1 фунт⁵⁴ цукру вартував 1 зл. 18 гр., вівця – 3,5 зл., корова – 28 зл. Розташовувалися пасіки за селами, огорожувалися, доглядав їх пасічник, який звільнявся від панщини. Вулик-колода покривався солом'яною шапкою, влітку перебував на відкритому повітрі,

зимою ховався у «стебник» - заглиблене в землю приміщення. Головним джерелом прибутку із пасіки був мед. Використовували його за прямим призначенням, і також «розсичували»- виготовляли хмільний напій. «Вибивали» мед осінню і весною. Кількість меду залежала в основному від погодніх умов. Втручання у життя бджіл не було навіть під час роїння. З середньої пасіки можна була за рік зібрати від 1,5 півбочок меду(в 1772 р.), до 5 півбочок(в 1775 році). Ціна меду залежала від величини збору і політичної ситуації. В 1748 році півбочки меду (145 л.) коштувала 90 зл., в 1756 році – 126 зл., в 1782 році - лише 60 зл. Причина у поділі Речі Посполитої і появи границь на шляхах до традиційних ринків збуту. Найкращим освітленням, особливо у церквах і костьолах, були воскові свічки. Ціна воску в 1748 році – 65 зл. за камінь, в 1770-1790 рр. – 74-76 зл. Ціни на мед і віск серйозно впали у ХІХ ст., коли стали виготовляти цукор із буряків і стеарин для свічок. В 1748 році у 34 господарствах селян с. Кривчики було більше 130 пнів, з яких вони давали десятину – 11 пнів і чотири пні очкового. Коштував один пень 8 зл. Панська пасіка під ур. Княжина в 1771 році складалася із 79 роїв, в 1772 році збільшилася на 53 рої⁵⁵.

Посесор зобов'язаний був підтримувати фільварок у належному стані – своєчасно здійснювати ремонт або будувати нові приміщення при потребі. В контракті на заставну посесію всі ці питання виписувалися. В 1783 році посесору с. Кривчик «ніякої репарації, яка була би пов'язана із витратою коштів, не дозволяється, але підтримання будівель і їх збереження обов'язкове». Репарацію посесор повинен був проводити, використовуючи матеріал, який є в маєтку і шарварки, а якщо би їх не вистачало, то звернутися за допомогою до економа ключа⁵⁶.

Доходи від фільварку в 1748 р. склали 2050 зл.1 гр., в 1750 році - 2572 зл. 26 гр., в 1769 році – 3046 зл. 23 гр., в 1771 – 2950 зл. 16 гр. Аналіз джерел доходів від фільварку за 1769 рік: відпрацьовано днів панщини тяглими – 4164, поєдинковими і пішими – 1112, гужова повинність – 352 зл., здано мотків пряжі – 84 шт., каплунів – 46 гол., курей – 46 гол., яєць – 6 кіп і 45 шт., десятина пасічна і очкове – 70 зл., оренда - 500 зл., всього – 3046 зл. 23 гр.⁵⁷ Аналіз доходів від фільварку за 1771 рік. Роботи: панщина упряжна – 3584 дні, поєдинкова – 924 дні, піша – 971 дні, шарварок – 264 дні, мотки пряжі – 87 шт. Данина: каплуни – 43 гол., кури – 60 гол., яйця – 7 кіп 10 шт., виготовлене ткачем полотно – 1 посусоток, десятина пасічна – 7 вуликів, очкова – 36 зл., чинш з осілости – 24 зл., з полів – 10 зл., з селянських садів – 3 зл., оренда - 20 зл., всього - 2950 зл.16 гр. Ця інформація цікава в розрізі грошової вартості панщини, данин, повинностей. Робочий день панщини упряжної – 12 гр., поєдинкової – 10 гр., пішої – 8 гр., літнього дня на ін. роботах – 8 гр., підвода – 8 зл., моток пряжі – 10 гр., каплун – 15 гр., курка - 10 гр., копа яєць – 20 гр., кабан – 8 зл., вулик десятичний – 10 зл., очковий – 7,5 зл., полусоток полотна – 3 зл.⁵⁸

Великих втрат села зазнавали від пошестей. В останній чверті ХVІІІ ст. відомі великі пошесті 1770, 1780, 1781, 1795 рр. В Кривчиках у 1773 році, після пошесті 1770 року, із 43 хат 13 стояли пустками, і лише 30 були заселеними⁵⁹. І як результат ми бачимо, що за 1771 рік прибуток від фільварку зменшився в порівнянні з 1769 роком, а селяни в 1771 році мають недоїмки - не виплатили позичених маєтком 181 злотий на придбання волів і 134 злотих на придбання коней, не повернуто борг за гужову повинність 1768 року в сумі 64 злотих, 1769 року – 64 злотих, 1770 року – 220 злотих, за «нав'язану рибу» 1768 року – 2 зл.15 гр. Мешканці не в стані були також виконати встановлену панщину і інші повинності⁶⁰.

Шоста ревізійна казка 1811 року містить деяку інформацію про попередню п'яту ревізію с. Кривчики 1795 року. При ревізії обліковувалися лише мешканці чоловічої статті. Згідно цього джерела село було записане за поміщиком, графом Михайлом Івановичем Мнішеком і проживали в ньому 45 родин і 84 особи чоловічої статті. 4 родини і 5 мешканців

чоловічої статті при ревізії були пропущені і зараховані з 1800 року. 9 чоловіків віком 20-30 років були втікачами, які до 1811 року повернулися в село і там проживали⁶¹.

Не дивлячись на війни, пошесті, неврожаї кількість родин і мешканців села за XVII-XVIII ст. збільшилася в два з половиною рази. Відразу зауважу, що кількість родин у таблиці є достовірними даними. Інформація взята із реєстрів поборових, списків подимного податку, інвентарів і люстрацій, ревізійних казок. Джерела вказані у дослідженні вище. При визначенні кількості мешканців села враховувалися додатково 2-3 родини адміністрації фільварку та родини пасічника і корчмаря, а з другої половини XVIII ст. і «побережника», які не обкладалися податками, тому не враховані у вищезазначених документах. Їх кількість визначено обрахунковим методом.

	1583	1627	1748	1771	1773	1775	1786	1795
Родин	13	17	34	44	30	37	51	45
Мешканців	100	130	235	295	210	255	330	300

Все пізнається в порівнянні. Таким критерієм для нас є щільність населення, яка на теренах нашого краю значно відставала від загальноєвропейської. На кінець XVIII ст. в Англії і Нідерландах на 1 км² проживало 65 осіб, в Чехії – 58, на півдні Волині – лише 34 мешканці⁶².

Частина 4. Інвентар с. Кривчики 1748 року.

16 вересня 1744 року в Меречі (сьогодні Мяркіне, Литва) упокоївся останній князь Вишневецький – Михайло Сервацій (1680-1744 рр.) - державний і військовий діяч Речі Посполитої, великий гетьман литовський (з 1703 р.), великий канцлер литовський (з 1720 р.), воєвода віленський (з 1735 р.), соратник славного гетьмана України Івана Мазепи у його намаганнях звільнити Україну від московської неволі. По його смерті було здійснено інвентаризацію всіх маєтностей з метою поділу між спадкоємцями і погашення боргів. В 1748 році таку інвентаризацію було зроблено у Кременецькому і Летичівському повітах Волинського і Подільського воєводств. Документ був виявлений мною в 2009 році у фондах інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського, м. Київ. Сьогодні це безцінне джерело по дослідженню історії нашого краю для істориків, краєзнавців, шанувальників історії, тому що містить повну інвентаризацію Вишневецького, Лозівського і Чайчинецького палаців і усіх сіл, якими володіли князі Вишневецькі на історичній Кременеччині. Джерело трьохсотлітньої давності рукописне, на польській мові, тож виникали певні труднощі із перекладом. Разом з тим постарався зберегти у ньому стилістику і дух тих далеких часів.

ІНВЕНТАР

с. Кривчики, яке належить до Вишневецького князівства⁶³.

Опис будинків маєтку:

Маєток навколо частоколом обставлений, до нього ворота подвійні на бігунах⁶⁴, з дошок, під старим дахом, покритому гонтами.

Будинок городжений з хворосту, обліплений глиною, під сніпками. Навколо того будинку призьба, городжена з хворосту, обліплена глиною. Ганок перед сіними під сніпками, на слупах. До сіней з ганку двері на бігунах з дерев'яною закривкою. По лівій стороні кімната із дверима на завісах, з клямкою антабкою і гачком у ній. Вікон тафльованих троє, всього малих тафлів в дерево оправлених - 16. У вікнах по квартирці, дві на завісах залізних з

гачками. Вікна з віконницями, які з подвір'я закриваються. Піч кахельна зелена, з комунікаціями до алькова⁶⁵, камін простий кахельний. Стіл округлий, подовгуватий, липовий, стеля і підлога вкладені сосновими дошками. Альков відгороджений дошками. До нього двері на завісах з поворотником і два вікна, таких же, як в кімнаті, з віконницями. Стеля і підлога дерев'яні. З того алькова двері надвір на завісах з поворотником. Комора при будинкові з хворосту, обліплена глиною, під сніпками. До неї двері на бігунах з поворотником. В ній стеля, без підлоги. Кімната навпроти першої кімнати, до неї двері на завісах з клямкою антабкою і гачком. В ній вікон тафльованих п'ять, в кожному по квартирці, дві квартирки на завісах з гачками. Тафлів в дерево оправлених - 66. Вікна з віконницями, які з подвір'я закриваються. Піч кахельна зелена, камін простий кахельний, стеля і підлога дерев'яні, соснові.

Пекарня з дерева округлого збудована, під сніпками. До сіней двері дерев'яні на бігунах, з дошок. До приміщення пекарні двері на бігунах, з дошок. В ній вікон простих троє і піч пекарська. Лавок під стінами дві, є стеля. Комора в сінях городжена хмизом, обліплена глиною, до неї двері з дошок. Стелі і підлоги немає.

Льох перед будинком в землі розташований, обдильований⁶⁶, з шиєю. До нього двері на бігунах з поворотником, перекриття з дилів.

Стайня збудована з круглого дерева, під сніпками. До неї ворота на бігунах. Перед воротами місток з дилів складений. Біля воріт фіртка з дошок, на бігунах. В стайні жолобів з яслами чотири, вікон з віконницями без скла двоє, третє для вигрібання гною.

Шопа за стайнею під сніпками.

Хлів, в якому дві стіни з кругляків, а дві з хворосту, під сніпками. До нього двері прості.

Кухня з дерева збудована, накрита дерном. Комин над дахом виведений, з хворосту, обліплений глиною. До кухні двері на бігунах простих з поворотником. В ній вогнище деревом обкладене.

Стайня друга з хворосту городжена, під сніпками. До неї двері на бігунках з поворотником. В стайні ясла по обох сторонах з хворосту городжені, жолоб один.

Возовня за стайнею із хворосту, під сніпками. До неї ворота подвійні з дошок на бігунах.

Хлівів два, городжених з хворосту, під сніпками.

Їдальня за кухнею з дерева збудована, під сніпками. До неї двері прості, при ній корито.

Опис гумно⁶⁷.

Гумно навколо частоколом обставлений, до нього воріт двоє. Одні з двору - з лат, другі, від поля, подвійні з дошок, на бігунах, без даху. Стодола городжена з хворосту, під сніпками. До неї воріт подвійних четверо. Троє з середини замикаються, одні ззовні. Всі подвійні. При стодолі два приміщення для полови, городжених з хворосту, під сніпками. До них двері прості. Шпихлер⁶⁸ городжений з хворосту, ліплений глиною, під сніпками. До нього двері на бігунах з замком дерев'яним з поворотником. В нім засіків три з підлогою. Стелі немає.

Опис обори⁶⁹.

Обора одна квадратна, з хворосту городжена, до неї ворота одні з лат. Обора друга, за першою оборою, така ж. До неї воріт двоє - одні з обори першої, другі з подвір'я. Шопа в тій обори городжена з хворосту, під сніпками.

Сади маєткові.

1. Сад за стайнею навколо частоколом обставлений.

2. Сад другий за оборами, такий же.

Опис корчми.

Корчма заїжджа з дерева, під сніпками. До сіней ворота подвійні, жолоб один. Кімната, до якої двері на бігунах, має три вікна в дерево оправлених. Піч кахельна біла,

камін з печем пекарським. Стіл один, лавок під стінами дві, стеля, без підлоги. Комора, до якої двері з цієї кімнати, має одне вікно без скла, стелю, без підлоги. Льох перед корчмою в землі, з шиєю, до нього двері на бігунках.

Опис винниці.

Винниця з дерева збудована під сніпками, стара. До сіней двері на бігунах. В ній пічок чотири, корито над трубником. Кімната, до якої двері на бігунках з поворотником, має три вікна, без скла. Кахельна піч проста і комин простий. Стеля у приміщенні з дилів. Над кімнатою сушарня квадратна, добротно викладена деревом. Криниця біля винниці оцямрована, з журавлем і відром. Хлів при винниці з хворосту, під сніпками.

Опис будинків п. Парлінського⁷⁰.

Маєток частково частоколом обставлений, частково хворостом обгороджений. До нього ворота з хвірткою зліва.

Будинок з круглих колод збудований, під сніпками. До сіней двоє дверей на вильот, на бігунах. Кімната по правій стороні, до неї двері на бігунах з поворотником. В ній три простих вікна, кахельна піч біла і простий камін. Стіл один, лавок під стінами дві. Є стеля, без підлоги. Комора прибудована з хворосту, ліплена глиною. Двері до неї з кімнати на бігунах з поворотником. В ній вікно просте. З неї двері другі на двір на бігунах з засувом зі середини. Стеля з дилів. Пекарня навпроти, до неї двері з дошок на бігунах і два простих вікна, піч пекарська, стеля, без підлоги, стіл один, лавок під стінами дві.

Хлівів з хворосту городжених, під соломою, потребуючих ремонту - три. Два потребують кращого покриття. Шопа на слупах під сніпками.

Гумно за садом навколо частоколом обставлений. Стодола на гумні з хворосту городжена, під сніпками, до неї ворота одинарні на бігунах. Комора при стодолі з дерева збудована, до неї двері на бігунах з замками дерев'яними, в ній засіків два. Шопа в гумні на слупах під сніпками.

1. Сад навпроти маєтку хворостом обгороджений.

2. Сад за будинком частоколом обнесений.

№ п / п	Вписані		Сини	с. Кривчики. Піддані шнурові ⁷¹	Дні		Данина			Вівці	Мотки, шт.	Підводи
	воли	коні			літо	зима	каплуни	кури	гуси			
1	2	2	1	Яцко Лисий	4	3	2	2	1	4	3	3
2	2	4	3	Онисько	4	3	2	2	1	4	3	3
3	4	4	2	Василь Джигаловський	4	3	2	2	1	4	3	3
4	2	4	2	Василь Шлун	4	3	2	2	1	4	3	3
5	4	4	2	Федір Лісянюк	4	3	2	2	1	4	3	3
6	2	2	-	Луц Болтун	4	3	2	2	1	4	3	3
7	2	3	4	Місько Болтун	4	3	2	2	1	4	3	3
8	2	3	2	Федько Квасниця	4	3	2	2	1	4	3	3
Піддані півшнурові:												
1	-	2	1	Степан Гончарук	3	2	1	1	1	2	2	2
2	-	3	1	Онуфрій	3	2	1	1	1	2	2	2
3	-	1	1	Васько Гончарук	3	2	1	1	1	2	2	2
4	-	1	2	Яцко Штанюк	3	2	1	1	1	2	2	2
5	-	2	1	Іван Волянник	3	2	1	1	1	2	2	2
6	-	2	1	Савчиха вдова	3	2	1	1	1	2	2	2
7	-	2	2	Яцко Ткач	3	2	1	1	1	2	2	2

8	-	4	1	Іван Гордій	3	2	1	1	1	2	2	2
9	-	1	1	Грицько Волянiк	3	2	1	1	1	2	2	2
10	-	2	2	Самсонiха вдова	3	2	1	1	1	2	2	2
11	-	2	-	Луц, Джигаловського зять	3	2	1	1	1	2	2	2
12	-	2	1	Грицько Болтонюк	3	2	1	1	1	2	2	2
Загородники:												
1	-	-	1	Ілько Пастух	2	1	-	-	-	-	1	-
2	-	1	1	Василиха Сендецька	2	1	-	-	-	-	1	-
3	-	1	-	Карп	2	1	-	-	-	-	1	-
4	-	-	-	Семко	2	1	-	-	-	-	1	-
Люди на послугах дворових:												
1	1	2	1	Михалко - гуменний								
2	2	2	3	Прокiп – слуга дворовий								
3	-	-	2	Іван – сторож дворовий								
4	-	-	-	Іван–пастух громадський								
Пiдданi в посесiї п. Парлiнського												
1	1	2	-	Гриць, Рабчунiв зять	3	2	1	1	1	2	2	2
2	-	1	1	Павло Мартинiв	3	2	1	1	1	2	2	1
3	-	1	1	Кирик Гордiй	3	2	1	1	1	2	2	1
4	-	2	-	Іван Ярмош	3	2	1	1	1	2	2	2
5	1	2	1	Іванко Дудка	3	2	1	1	1	2	2	2
6	-	1	1	Олекса	1	1	-	-	-	-	1	-
	26	65	42		92	63	33	33	25	66	63	53

Парафія того села до с. Лози.

Обчислення поселень людей, синів, волів, коней, данини, овець, мотків і підводів в с. Кривчики

Поселень людей	Сини	Вписані		Данина			Вівці	Мотки, шт.	Підводи
		воли	коні	каплуни	кури	гуси			
34	42	26	65	33	33	25	66	63	53

Повинності тих підданих:

Панщина літом від св. Петра Руського до св. Покрови цілий день: шнурові по чотири дні, півшнурові по три дні, загородники по два дні, а зимою від св. Покрови до св. Петра Руського цілий день: шнурові по три дні, півшнурові по два дні, загородники по одному дню відбувають повинності - заорювання, оборювання, закосів, обкосів, зажинків, обжинків. Повинності толоки не відбувають. Толоки дві лише запрошуваних, через рік, літом до жнив або згрібання сіна.

Данину всю в цінах при іменах кожного виражену до дня св. Мартина віддавати повинні. Коноплі і льон мочити, мотки прядива до жінки, до двору, за зразком віддавати і по моткові крім того, що кожному при іменах в цінах виражено, на мотовилах, згідно давнього звичаю, з прядива панського пряди.

На городах маєткових свою розсаду капусти садити, поливати і полоти. Пшоно або крупи до маєтку згідно зразка віддавати без панщини повинні. Охорону добову почергово по одному у маєтку відбувають. Десятину пасічну - десятий вулик бджіл найкращих давати, а у кого десяти вуликів сповна не буде, або більше десяти знайдено буде, від кожного пня по грошу побору очкового платити необхідно.

Подимне на частини піврічні поділено, по 30 злотих платять, ланове, на такі ж частини поділено, по 20 злотих платять. Підводи: шнурові на рік до Львова або за стільки ж миль - одна, дві до Бродів; пів шнурові з повного тягла мають одну до Львова, другу до Бродів, які повного тягла не мають, спрягаються до Бродів лише.

Загальна сума доходів із с. Кривчики	злотий	гр.
Від вписаних шнурових – 8, півшнурових – 12, підданих п. Парлінського - 5, днів на рік 3341×8 гр. ⁷²	890	28
Від вписаних городників - 4 і халупника у п. Парлінського-1, днів на рік 310×6 гр.	62	-
За: - каплунів..... 33×10 гр.	11	-
- курей..... 33×8 гр.	6	18
- гусей..... 25×15 гр.	12	15
- мотків..... 63×10 гр.	21	
За овець 66×3 зл.	198	
Підводів: - до Львова..... 20×8 зл.		
- до Бродів..... 33×3 зл. }.....	259	
Десятина від пасіки, пнів 11×8 зл.	88	
На очкове, пнів 4.....	1	
Оренда корчми.....	500	
Всього:	2050	1
Витрати		
Підстарості ⁷³ згідно розпорядження350		
Господині згідно розпорядження60 }.....	490	
Пастухові згідно розпорядження80		

Ставів і млинів в тому с. Кривчики немає.

Лани маєткові:

- 1.Лан до с. Вікнини, плугів- 110
 - 2.Лан під маєтком, плугів - 42
 - 3.Лан під гаєм біля двору, до Лопатинових, плугів.....- 24
 - 4.Лан до Вишнівця за селом, плугів -24
- Всього – плугів 200

Сінокоси маєткові:

- 1.Сінокіс в лісі на Княжині, на косарів, всього -100
 - 2.Сінокіс в Окопі, на косарів, всього- 50
- Всього - 150

Поле в посесії п. Парлінського:

Поле в трьох руках (частинах), в кожній руці плугів – 20.

Сінокіс в посесії пана Парлінського:

Сінокіс під Княжною, на Бартошисі, на косарів, всього – 20.

Ліси і посадки:

- 1.Ліс дубовий від границі вікнинської, в якому дубів старих жодного верха немає.
- 2.Посадка під ур. Княжина різного дерева.
- 3.Посадка в ур. Окіп, така ж.
- 4.Посадка в ур. Дика Гора, різного дерева.
- 5.Посадка над Кудлайовецьким шляхом, така ж.

Пасіка дворова:

Пасіка в посадці під ур. Княжина, хворостом обгороджена.

Границі с. Кривчики:

Те село в воєводстві Волинському повіті Кременецькому розташоване, під Вишневецем. Границя на схід сонця із с. Вікнини, яке оо. єзуїтам кременецьким фундоване і с. Котюжини, яке до князівства Вишневецького належить, вище описаного. На півдні із с. Лозами, яке до князівства Вишневецького належить. На заході з містом Новим Вишневецем. На півночі розмежування – ліс вікнинський, тих же оо. єзуїтів кременецьких. Поділу ніде не має.

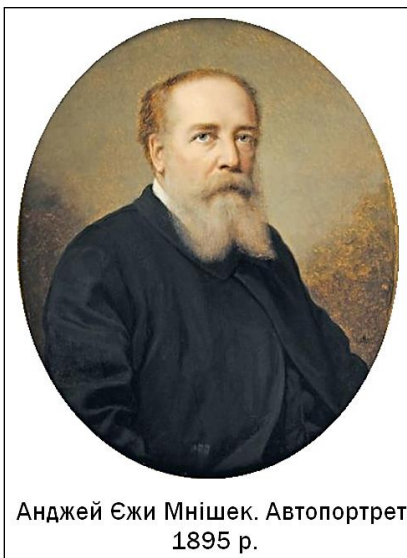
Частина 5. Кривчики у XIX і на початку XX ст.



Урсула Марія Ганна Мнішек
(1757-1816)

Після смерті в 1806 році графа Міхала Єжи Вандаліна Мнішека село перейшло у власність до його дружини Урсули Марії Ганни Мнішек (1757-1816), уродженої графині Замойської, племінниці останнього польського короля Станіслава Понятовського. У ревізійних казках 1811 року саме вона зафіксована власником с. Кривчики⁷⁴. Її мати, Людвіга Марія Понятовська, у шлюбі Замойська, була старшою сестрою короля, а Урсула - улюбленою племінницею. Вона входила до його найближчого оточення і часто виконувала роль господині на офіційних прийомах. Цей високий статус визначав і спосіб життя її родини. Прийом в 1781 році у Вишнівці Великого князя Павла з дружиною, у 1787 році короля Станіслава Понятовського і супровід його до Канева на зустріч із Катериною II, яка особисто вручила їй імператорський орден Святої Катерини, знайомство із імператором Йосипом II. Навіть після опали, пов'язаної із відмовою чоловіка підписувати в 1793 році акти поділу Речі Посполитої та відмови в листопаді 1795 році Понятовського від польської корони, Мнішеки були присутні в квітні 1797 року на коронації імператора Павла I в Москві, де графиня була введена у статс-даму двору. Після смерті Понятовського у 1798 році, Мнішеки повернулися жити в родинний маєток у Вишневець. Після смерті чоловіка графиня переїхала в маєток у Дембліні, проживала також у Відні і Парижі. Всі ці роки графиня була зайнята, крім сімейних справ, в основному тим, що за допомогою розкоші і багатства підтримувала блиск свого походження. Упокоїлася і похоронена у Львові.

Її син, граф Кароль Філіп Вандалін Мнішек (1794-1846) - польський і український генеалог, геральдик, бібліофіл та колекціонер, член судово-едукційної комісії в Кременці, наступний власник села Кривчики. Він доклав чимало зусиль, щоб покращити фінансово-господарський стан Вишневецького маєтку і всього спадку. Помер і похоронений у Вишнівці.



Анджей Єжи Мнішек. Автопортрет.
1895 р.

Після його смерті село успадкував син, граф Анджей Єжи Філіп Мнішек (21.11.1823- 11.05.1905), живописець і колекціонер. Живопису навчався у Жана Гігу та Леона Коньє. В Парижі відкрив живописну майстерню. Створював переважно портрети. Його картини експонували в Кракові у 1877, 1885 та 1887 роках, Варшаві у 1882 і 1896 роках, Львові у 1894 році, Лондоні у 1880 році, Парижі у 1888 і 1918 роках та Відні у 1913 році. Помер в Парижі 11 травня 1905 р.

З 1852 до початку Першої світової війни змінилося

дев'ять власників Вишневецького маєтку і всі вони, в тій чи іншій мірі, були дотичні до історії с. Кривчики. Першою у цьому переліку є княгиня Абамелек, яка придбала палац у 1852 році у графа Анджея Мнішека. Особа до цих пір не ідентифікована. Більшість джерел позиціонують її як грузинську княгиню. Відразу ж зауважу, що Абамелеки (поч. Абамеліки) це вірменський князівський рід, який проживав на території Російської імперії і Грузії. Осідком князів Абамелек на Україні стало м-ко Крутне Балтського повіту Подільської губернії, яке їм подарував з 1797 р. імператор Павло I. Ще в 1910 році їх нащадки володіли тут більше 6000 дес. землі. Прізвище Абамелік складається із двох слів – «аба» і «мелік», у перекладі «батько» і «князь», семантика «князь князів». В середині XIX ст. прізвище дещо змінилося – стало Абамелек, «мелек» у перекладі «ангел». Швидше за все, внуки засновника роду Тер-Симона при затвердженні їх князівського титулу у Російській імперії в 1850 році, порахували лишнім повтор цього титулу ще й у самому прізвищі. Хто ж із носіїв титулу «княгиня Абамелек» міг придбати Вишневецький палац у середині XIX ст.? Таких кандидатур є декілька. Дехто з дослідників висловлює думку що це Ганна Давидівна Боратинська (уроджена княгиня Абамелек(1814-1889)). Вийшовши у 1835 році заміж за князя Іраклія Абрамовича Боратинського, вона слідувала за ним у його кар'єрному рості, живучи спочатку у Петербурзі, з 1842 р. у Ярославлі, з 1846 по 1957 рік у Казані, де він працював генерал-губернатором і у Петербурзі після



с. Кривчики на карті Кременецького повіту. 1869 р.

ранньої смерті чоловіка, на той час уже сенатора. Високоосвічена особистість – досконало володіла англійською, французькою, німецькою, вірменською, грузинською, грецькою мовами, перекладач, поетеса, фрейліна і одна з найкрасивіших жінок імперії, не мала у нашому краї власності і не думаю, щоб вона купувала Вишневецький палац, живучи за тисячі кілометрів від нього. Більше того, змінивши прізвище після одруження, купівлю мала б здійснити княгиня Боратинська, а не Абамелек.

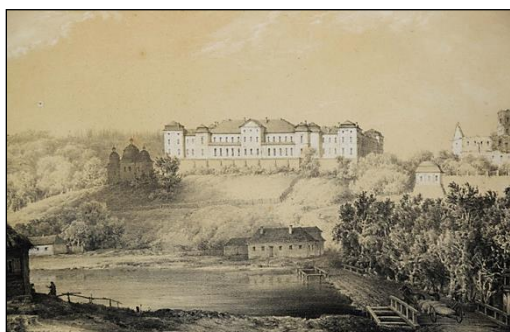
Наступна кандидатура – дружина генерал-майора князя Семена Давидовича Абамелек (з 1873 р. Абамелек-Лазарева) Єлизавета Христофорівна Абамелек (ур. Лазарева). Князь, який до 1859 року був на військовій службі, і дочка дуже багатого промисловця вірменського походження графа Христофора Якимовича Лазарева, одружилися у 1852 році, тобто у рік зміни власника Вишневецького палацу. Титул був, а потреби купувати палац в той час, на мій погляд, для молодого сім'ї, де чоловік військовий, не було. Такі палаци купують для проживання, прийомів, балів. Вони потребують серйозного догляду і фінансових вкладень, які у подружжя появились лише через 20 років, коли вони успадкували маєтки і заводи по смерті батька дружини.



НАПОЛЕОН ОРДА. РЯШНИКИ. ПАЛАЦ АБАМЕЛЕКІВ - ВИГЛЯД ВІД ПІДІЗДУ. 1862-1976 р.

Найбільш ймовірною кандидатурою на місце таємничої «княгині Абамелек», на мою думку, є дружин князя Іоакима Давидовича Абамелека (1819(22)-1885), рідного брата вище згадуваних Абамелеків - Ганни і Семена, княгиня Ганна Петрівна Абамелек(1831-1903). Князь Іоаким Давидович Абамелек, поручик у відставці, поміщик Балтського повіту Подільської губернії і Ганна Петрівна Засецька, дочка поміщика Старокостянтинівського повіту Волинської губернії підполковника Петра Миколайовича Засецького і

Параски Олексіївної Раєвської, одружилися 23.01.1849 року. Княгиня Ганна Петрівна Абамелек. в кінці 60-х років XIX ст. купила з аукціону м. Старокостянтинів з угіддями, володіла ним більше 30 років і продала з 3100 десятин угідь в 1895 році за 460000 тис.крб. дружині контр-адмірала Дубасова. Не виключаю того, що кошти від продажу нею в 1857 році Вишневецького палацу, були вкладені у придбання м. Старокостянтинів з угіддями. Шанувальникам відома акварель Наполеона Орди «Рясники. Палац Абамелеків – вигляд від під'їзду». Це село, сьогодні Бабинської ТГ Рівненського району Рівненської області і палац, увіковічений на акварелі, власність також «грузинської княгині» Абамелек, придбані у Генрика Стецького у тих же 60-х роках XIX ст. Імя і по батькові в даному випадку відомі - Ганна Петрівна. Тут вона доживала свого віку, упокоїлася в 1903 році і спочиває. Спадкоємицею стала її донька, княгиня Трубецька. Відомо, що саме дочка князя Іоакима Давидовича і Ганни Петрівни Абамелеків - Ганна Іоакимівна у заміжжі стала княгинею Трубецькою. Ото ж думаю, що саме княгиня Ганна Петрівна Абамелек (Засецька) і є тією таємничою княгинею Абамелек, яка придбала вишневецький палац у 1852 році.



«Вишнівець над Горинню».
Літографія А. Місеровича з малюнка Наполеона Орди. 1873 р. Майстерня М.Фаянса. Варшава.

У 1857 році власником палацу, а невдовзі і всього маєтку, став граф Володимир де Броель Плятер(1831-1906), меценат, бібліофіл, збирач і видавець історичних пам'яток, член Київської археографічної комісії. Нащадок німецьких рицарів із Вестфалії, граф Володимир проживав у Воробині, поблизу м-ка Дубровиця на Волині і приходився далекою родиною князів Вишневецьких. Розуміючи велике історико-культурне значення палацу, його архіву, бібліотеки і мистецьких колекцій, молодий граф зробив спробу зупинити розорення палацу, зберегти його культурно-історичні скарби, але потерпів фінансовий крах. Причини цього не стільки у непрофесійному веденні графом господарства – Плятери вирізнялися підприємливим хистом і це дуже добре видно по розвитку містечка Дубровиця, також їхньої власності, а, на мою думку, збігом історичних обставин. По-перше, реформою 1861 року по скасуванні кріпосного права, і по-друге, що важливіше, політикою російської влади після польського повстання 1863 року, спрямованою на позбавлення польської шляхти її землеволодінь. У 70-х роках на маєтку лежало 600 тис.крб. боргу, із за чого він і був описаний. В 1873 році Вишневецький маєток був виставлений фінансовою інспекцією на публічні торги. Переможцем на перших торгах у Вишнівці став князь К.О. Горчаков. Він уступив його княгині Гогенлоє, також учасниці торгів. Під час судового опису були допущені великі помилки (а можливо і зловживання) - більше 6 тис. десятин будівельного дубового лісу були оцінені по 9,35 крб. за десятину, велика мінералогічна колекція, зібрана графом Мнішеком, у 35 крб. та багато інших. Графу Плятеру вдалося відмінити результати торгів, вони були відкладені, перенесені у Київ і повторно відбулися вже у 1876 році.

Декілька слів про переможців першого туру торгів, яких, до речі, не вважаю повноцінними власниками палацу і маєтку, як це подають інші дослідники, тому що результати торгів були анульовані. Князь Костянтин Олександрович Горчаков (1841-1926) син і спадкоємець канцлера імперії князя О.М.Горчакова, шталмейстер(1872), київський віце-губернатор(1877-1898), таємний радник. Володів нерухомістю в Петербурзі, Одесі, землями на Полтавщині, винними заводами в Судаку.

Княгиня Марія Львівна Гогенлоє (1829-1897) – дочка полковника, князя Людвіга Адольфа цу Зайн-Вітгенштейна, внучка кн. Домініка Радзивилла, власниця з 1887 року, по смерті брата, більше 170 маєтків на території Білорусі, площа яких більше 1 млн. га.

Одружилася в лютому 1847 року із 7 князем цу Гогенлое-Шиллінгсфюрстом Хлодвігом Карлом Віктором, підданим Німеччини, який носив також титули принца фон Ратібора та Корві. Він був очільником ради міністрів Баварії (1866-1870), послом Німеччини у Франції(1874-1885), намісником Ельзасу і Лотарингії(1886-1894), канцлером Німеччини(1894-1900). Народилася княжна у Санкт-Петербурзі, дитинство пройшло у Франції і Прибалтиці, у маєтку Вяркяї, куди вона любила приїжджати після одруження і осідку у Німеччині.



Восени 1876 р., на повторних торгах, маєток за 270 тис.крб. придбав маловідомий широкому загалу І.А.Толлі (1825-1887), грек по походженню, уродженець Одеси, з 1850-х років мешканець Києва, купець і банкір, радник комерції⁷⁵, спадковий почесний громадянин. Про нього сучасники писали, що «відсутність належного виховання і освіти він компенсує видатним практичним розумом». Статським радником, головою комітету торгівлі і мануфактур він став пізніше, а міським головою Києва лише у 1884-1887 рр. До речі, належну йому як міському голові платню – 6 тис.крб. в рік, він жертвував на потреби міста. Дуже цікавими були ці нові торги через три роки у Києві. Ціна маєтку на перших торгах, при великих зловживаннях під час опису, зупинилася на позначці 410 тис.крб. Здавалося б, після усунення недоліків по оцінці маєтку вона мала б значно зрости, але стартова ціна на нових торгах була оголошена у 101 тис.крб., а проданий маєток був

лише за 270 тис.крб. Сучасникам І.А.Толлі запам'ятався насамперед відомою судовою справою, пов'язаною із придбанням Вишневецького маєтку. Граф Плятер, здивований не менше за нас, подав скаргу у Сенат і торги були визнані недійсними. І. Толлі оскаржив це рішення у Державній Раді. Плятеру прийшлося змиритися із програшем. Але після того, як стало відомо, що Толлі невдовзі після придбання маєтку продав ліс під «вибіркову вирубку» за 900 тис.крб., що в дев'ять раз дорожче оцінки всього маєтку на останніх торгах і майже вчетверо дорожче суми, за яку він придбав маєток, Плятер знову звернувся в суд. Судова справа тривала більше 10 років. В 1887 році І.А.Толлі раптово помирає і вже його син, Володимир Толлі, в 1889 році відшкодовує графу Плятеру 700 тис.крб. за ліс, але маєток відстоює. Зацікавленість маєтком сім'ї Толлі, попередніх і наступних власників, зумовлюється насамперед великою вартістю мистецьких колекцій, які знаходилися у Вишневецькому палаці. В кінці XIX ст., Вишневець став Меккою для колекціонерів, антикварів, торгашів, перекупщиків із цілої Європи. Все, що збиралося на протязі століть князями Вишневецькими, графами Мнішками, за чверть століття було розпродано і розпорошено по двох континентах. Як писав В.П.Горленко, український письменник, мистецтвознавець, фольклорист та етнограф, який відвідав Вишневець у вересні 1884 року, корчма «у Хаїма Чорного», стала тим місцем, де вирішувалася доля мистецьких надбань двох родів⁷⁶. В червні 1886 року Іван Андрійович Толлі зробив щедрю пожертву у 500 крб на спорудження нової церкви Покрови Пресвятої Богородиці в с. Лози⁷⁷, парафіянами якої були мешканці с. Кривчики.

Наступним власником маєтку стає князь М.М.Кочубей, який купив його у Володимира Толлі, сина І.А.Толлі. Встановити рік придбання не вдалося, але згідно доступних джерел в 1893 році маєток вже був у власності Кочубеїв⁷⁸. Що ж спонукало князя купити нерухомість на Волині? В 1893 році був підписаний контракт на 30 років на 30 років між князем М.М.Кочубеєм і Кременецькою міською управою, який довав йому право на розвідку, пошукові роботи, добування і реалізацію корисних копалин, зокрема бурого вугілля, на землях міста та спорудження залізної дороги до Кременця.. Для цього було

створене «Товариство Кременецьких буровугільних копалень князя М.М.Кочубея», довіреною особою став його двоюрідний брат, князь Василь Сергійович Кочубей. Рід Кочубеїв походить від татарина Кчук-бея, який у середині XVII ст. осів на Україні і охрестився під іменем Андрій. Його онуком був страчений у 1708 році за донос на І. Мазепу генеральний суддя Василь Леонтійович Кочубей. Після відкритого виступу І. Мазепи проти Петра I, нащадки страченого судді були повернуті із заслання на Україну, щедро обдаровані, в т.ч. графськими і князівськими титулами і займали найвищі посади у Російській імперії. Князь Михайло Михайлович Кочубей (1860-1937) одружився в 1901 році в Парижі на Ользі Василівні Шереметєві (1872-1967), дочці великого землевласника Василя Шеремета. Це був її другий шлюб. Чоловік у першому шлюбі, Павло Олександрович Демидов, у XX ст. стане наступним власником Вишнівецького маєтку. Князь Василь Сергійович Кочубей в 1895 році був власником с. Лози і Кривчики. Цікаве те, що він був звязуючою ланкою між власником палацу, двоюрідним братом кн. М. Кочубеєм і наступним власником П.О.Демидовим, тому що приходився останньому..... рідним дядьком по матері. Ото ж зрозуміло, де М.Кочубей познайомився з своєю майбутньою дружиною, і чому саме П. Демидов купив в нього палац.

Наступний власник Вишнівецького палацу Павло Олександрович Демидов(1869-1935) – маршалок шляхти Кременецького повіту(1897), маршалок шляхти Волинської губернії(1907-1915), шталмейстер(1910), дійсний статський радник(1914), почесний попечитель Кременецького комерційного училища, дійсний член історико-родовідного товариства, член ради Міністерства народної освіти, попечитель дитячого притулку Волинської губернії, почесний мировий суддя Житомирського і Кременецького повітів. Його перша дружина (з 1894) — Ольга Василівна Шереметєва, друга (з 1905 р.) — Єлизавета Федорівна Трепова (1885—1978), фрейліна двору (1905), дочка генерала від кавалерії Ф. Ф. Трепова. З усіх власників Вишнівецького палацу лише граф В. Плятер і Павло Демидов були поціновувачами минулого, історії, мистецтва і доклалися до збереження і відновлення слави родового гнізда князів Вишневецьких. Демидову, який отримав палац у вкрай жалюгідному стані, прийшлося робити великий ремонт, запросивши для цього київського архітектора В. Городецького, збирати по Європі реліквії із палацу,



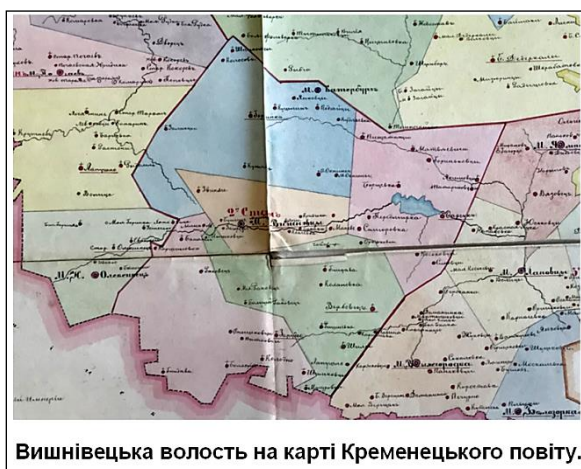
Павло і Єлизавета Демидови.
Вишнівець. 1905 р.

розбухувати і саме містечко Вишнівець від заціпеніння після варварського пограбування палацу. Тут в травні 1909 року народилася його дочка Єлизавета і хто знає, яке майбутнє чекало їх, палац і Вишнівець, якби не Перша світова війна. Будучи людиною військовою, він ще до її початку, у 1913 році, продав своє дітище єврейському комерційному союзіві і виїхав у Ялту, а у 1919 році емігрував у Францію. В свій час мені довелося по роботі листуватися із його внуком, Олександром Павловичем Демидовим, і він передав весільну фотографію дідуся, зроблену, з його слів, у Вишнівці, яку вперше виношу на розгляд читачів і шанувальників історії.

Як відзначав я вже вище, Вишневецький маєток це не лише палац, а й містечко Вишнівець і 11 фільварків. Граф Анджей Мнішек продав палац княгині Абамелек в 1852 році, але села Лози, Котюжини і Кривчики згідно даних 10 Ревізької казки в 1858 році ще належало йому⁷⁹. Фільварки Мнішек продав дещо пізніше, а оскільки с. Лози і Кривчики історично тяжіли до Вишнівця, то і першим їх покупцем став тодішній власник палацу граф В. Плятер. При судовому описові маєтку у 1873 році, у ряді зловживань, пов'язаних із заниженою оцінкою маєтку, ми бачимо грошову оцінку лісів на Вишнівеччині та ін. Це свідчить про те, що вони в цей час вже були у власності Плятера. М. Теодорович подає

інформацію, що в 1886, коли він розпочав збір інформації для свого дослідження, власником сіл Лози і Кривчики вже був І.А.Толлі, а с. Котюжини граф генерал Ржевуський⁸⁰.

У першій половині XIX ст. життя у маєтку протікало по встановлених століттями звичаях і традиціях приватновласницьких маєтків, детально описаних мною у попередній частині дослідження. Деякі зміни відбулися з 1861 року, після впровадження в життя реформи по скасуванні кріпосного права. Скасування кріпацтва і звільнення селян від кріпацької залежності це, напевно, єдиний позитив цієї реформи. Поміщицька земля залишалася недоторканою, а селяни змушені були власні ділянки землі викуповувати у поміщиків. На Правобережній Україні розмір наділу землі селянам і відробітки за неї визначалися інвентарними правилами 1847-1848 рр., так що практично до початку XX ст. мало що змінилося у житті села і селянина. Нижче, у розділі побут, віра, традиції і звичаї читач буде детально ознайомлений із організацією життя села Кривчики у XIX ст. Промислова революція другої половини XVIII і XIX ст., яка розбудила Європу від сну, привела до зміни суспільних формацій, низки соціальних революцій, на наших землях ще не відчувалася.



В 1866 році було утворено Вишнівецьку волость і містечко Вишневець стало її центром, а с. Кривчики увійшло в її склад. В 1885 р. Вишнівецька волость складалася із 12 сільських громад, 45 населених пунктів, 837 дворів. Кількість населення - 9203 особи, з них чоловічої статі - 4510, жіночої статі - 4693. Кількість землі (в десятинах) всього - 16983, орної - 8071, в т.ч. у володінні сільських громад - 5574, орної - 3568, приватних осіб - 11105, орної - 4296, іншої - 304, орної - 207⁸¹.

По селах створюються сільські общини. Органом управління сільських общин у поміщицьких селах стали сільські сходи з елементами самоврядування і старости, які обиралися сходами на термін 3 роки. По селах і далі залишалися панські фільварки, які володіли найкращими землями, стави, млини, лісопильні, гуральні і т.д., які, як правило, здавалися в оренду, а руки селян були зв'язані круговою порукою, загальною відповідальністю за сплату податків, системою викупних платежів за землю. Це приводило до зниження купівельної спроможності селян і їх соціальної диференціації. В повній мірі це стосувалося і мешканців с. Кривчик. Зміна власників вишнівецького маєтку у другій половині XIX і на поч. XX ст., із яких лише двоє мали на меті залишити після себе добру пам'ять, не сприяла розбудові сіл і покращенню рівня життя їх мешканців.



Розглянемо демографічну ситуацію в Кривчиках у XIX ст. Аналіз, який у 1895 році зробив місцевий священик Семен Білецький⁸², маючи можливість користуватися метричними книгами, сповідними розписами⁸³ і шлюбними обшуками⁸⁴, які зберігалися в архіві церкви Покрови Пресвятої Богородиці с. Лози, досить професійний і починається із середини XVIII ст. Єдиний недолік досліджень С. Білецького в тому, що дані подані не в розрізі населених пунктів, а по усій парафії. Сьогодні джерела, які зберігалися у місцевій церкві і якими користувався священик, в

більшості втрачені. В свій час мені у підвалі Троїцької церкви селища Вишнівець вдалося відшукати декілька метричних книг і шлюбних обшуків Лозівської парафії і зберігаються вони сьогодні у фондах Вишнівецького палацово-паркового відділу НЗ «Замки Тернопілля». Частина метричних книг і шлюбних обшуків зберігається у фондах Державного архіву Житомирської області (до середини ХІХ ст.), але жодного сповідного розпису за ХІХ ст. Читач, який уважно проаналізує подані нижче демографічні таблиці та матеріали ревізських казок, зрозуміє причину, чому кількість населення у реальному житті така далека від розрахункової, незалежно якою методикою користуватися – Яблонівського, Барановича чи когось іншого. Відповідь у примітці таблиць. Так, у ХІХ столітті зникла татарська загроза, яка знелюднювала нашу землю, війни тривали, але в рекрути із села брали одного, двох юнаків в рік, природних катаклізмів на нашій Богом даній землі було не так багато і шкода від них була не така велика, а ось практично кожного десятиліття страшні пошесті, які викошували інколи до половини села, були по своїх наслідках трагічні.

Рух населення по Лозівській парафії
(с. Лози і с. Кривчики, за кожні 10 років)

Роки	Народилися				Одруження	Померли		Примітка
	чоловіки	жінки	незаконно-народжені	всього		чоловіки	жінки	
1755	47	68	1	116	32	16	8	
1765	63	65	-	128	34	20	19	
1775	93	107	1	201	40	58	67	
1785	111	102	1	214	52	75	66	
1795	78	87	-	165	49	58	67	
1805	113	119	4	236	60	87	72	
1815	112	134	11	257	62	129	142	
1825	115	122	6	243	64	77	83	
1831	74	67	8	149	30	91	71	В 1831 р.- холера

Рух населення по Лозо-Котюжинській парафії
(с. Лози, с. Кривчики, с. Котюжини, за кожні 10 років)

Роки	Народилися				Одруження	Померли		Примітка
	чоловіки	жінки	незаконно-народжені	всього		чоловіки	жінки	
1841	187	182	16	385	105	115	132	
1851	202	219	27	448	140	153	204	В 1848 р. - холера
1861	209	193	24	426	126	191	167	В 1855 р.- холера
1871	277	280	18	575	126	172	202	В 1864 р.- холера
1881	320	318	9	647	125	550	241	В 1872 р.- холера
1891	353	342	6	701	89	221	239	
1894	128	128	5	261	39	72	73	За три роки

Кількість населення по Лозівській парафії
(по сповідних розписах у с. Лози і с. Кривчики)

Роки	Сповідальні особи			Примітка
	Чоловіки	Жінки	Всього	
1818	2241	2433	4674	
1828	2434	2686	5220	
1832	1088	1160	2248	В 1831 р.- холера

Кількість населення по Лозо-Котюжинській парафії
(с. Лози, с. Кривчики, с. Котюжини, за кожні 10 років. Відсутні сповідні розписи за 1844,1846, 1847, 1848, 1860, 1864,1855, і 1856 рр.)

Роки	Сповідальні особи			Примітка
	Чоловіки	Жінки	Всього	
1841	3876	4070	7946	
1851	2438	2438	4876	В 1848 р.- холера
1861	3453	3499	6252	В 1855 р.- холера
1871	5369	5438	10807	В 1864 р.- холера
1881	6101	6255	12356	В 1872 р.- холера
1891	6445	6533	12978	
1894	2581	2893	5164	За три роки
1895	892	909	1801	Розкольників 4

Досить детальну інформацію про мешканців села дають ревізійні казки, які проводилися у Російській імперії з метою подушного податкового обкладання у XVIII — 1-й половині XIX ст. Всього було проведено 10 ревізій. У Правобережній Україні, після її приєднання до імперії, першим подушним обліком була п'ята ревізія, яка проводилася у 1794-1808 рр.

Сьогодні дослідникам доступні матеріали шостої ревізійної казки, яка в с. Кривчики Кременецького повіту Волинської губернії була проведена 20 вересня 1811 року. Під час цієї ревізії село перебувало у позиттєвому володінні Урсули Іванівни Мнішек. На жаль, при проведенні цієї ревізії обліку підлягали лише особи чоловічої статті, тому повної картини про мешканців села вона не дає. Матеріали ревізії свідчать, що у 1811 році в селі проживали 54 родини і 81 особа чоловічої статті, з них 44 сини. За 16 років, з часу попередньої ревізії 1795 року, 5 мешканців села були віддані в «рекрути», 11 втекли із села, а 9 повернулися після втечі. За цей період народився 31 хлопчик, упокоїлися 30 мешканців села чоловічої статті. Зважаючи на більш детальні матеріали ревізії 1858 року, яка буде подана нижче, можна стверджувати, що жіноча половина села по кількості, народженню і смерті рівнялася чоловічій. Це означає, що у селі на початку XIX ст. мешкало біля 200 жителів. У правильності реконструкції прізвищ, написаних курсивом і підкреслених, виникли певні сумніви.

РЕВІЗІЙНА КАЗКА

1811 року вересня 20 дня Волинської губернії Кременецького повіту с.Кривчики
Записане по попередній ревізії за поміщиком графом Михайлом Івановичем Мнішеком,
а сьогодні є в позиттєвому володінні у статс-дамі двору його імператорської
величності, дами великого хреста ордену Святої Катерини Урсули Іванівни Мнішек.
Про належних їй чоловічої статті селян.

№ п/п	В селі Кривчиках селяни:	Роки		
		5 ревізія (1795 р.)	3 якого року вибули	6 ревізія (1811 р.)
1	Григорій Андрійович Сендецький	27	-	42
	Григорія син Антон	-	-	6
	Слуга Григорія Петро Гаврилович Онищук	32	рекрут, 1805	-
2	Матвій Якович Онищук	50	помер, 1802	-
3	Прокіп Іванович Онуфрійчук	20	помер, 1805	-
	Федір Григорович Самсон	40	помер, 1801	-
4	Семен Гаврилович	37	-	52
	Семена син Роман	10	-	25
5	Кирило Миколайович Подворський	19	-	34
	Кирила син Степан	-	-	8
6	Іван Андрійович Климка	40	втік, 1809	-
7	Іван Степанович	24	-	39
8	Іван Григорович Болтун	44	втік, 1811	-
	Микола Петрович	18	-	33
9	Прокіп Прокопович Возний	41	помер, 1806	-
	Прокопа діти:			
	- Іван	17	-	32
	Іванів син Гнат	-	-	8
	- Федір	був у бігах	-	28
	- Михайло	-	-	14
- Назар	-	-	3	
10	Тимофій Григорович Болтун	31	-	46
	Тимофія діти:			
	- Олексій	-	-	15
	- Микола	-	-	12
	Тимофія брати: - Степан	був у бігах	-	32
- Дмитро	був у бігах	-	24	
11	Кіндрат Григорович	42	помер, 1806	-
	Кіндрата син Михайло	11	-	26
12	Пантелеймон Іванович	48	втік, 1811	-
	Пантелеймона син Іван	10	помер, 1801	-
	Іван Луців	26	втік, 1811	-
13	Семен Васильович Трачук	50	помер, 1803	-
14	Данило Васильович Дзигалов	26	-	41
15	Ілля Антонович Левенець	27	-	42
	Іллі син Григорій	-	-	12
	Іллі брат Лука	був у бігах	-	40
	Луки діти:			
	- Петро	-	-	14
- Микола	-	-	12	
16	Дмитро Васильович Штунь	67	помер, 1800	-
	Дмитра син Федір	20	-	35
	Іван Яремович Швієнко	30	помер, 1803	-
17	Олексій Прокопович Кислиця	29	-	44
18	Ілля Федорович <u>Касіянка</u>	43	помер, 1801	-
	Іллі син Степан	15	втік, 1808	-

	Кіндрата діти: - Семен - Василь Василя син Іван - Василь	16 пропущений - пропущений	помер,1806 - - -	- 26 3 18
35	Йосько Дмитрович Косячко	40	помер,1805	-
36	Іван Іванович Івана син Григорій	36 пропущений	втік, 1809 -	- 22
37	Данило Іванович Рабчун	53	помер,1801	-
38	Дем'ян Степанович Луцик Дем'яна син Тимофій	24 -	- -	39 5
39	Олексій Федорович Ящук	47	втік, 1809	-
40	Прокіп Войцехович Рись Прокопа син Лаврентій	32 -	- -	47 15
41	Іван Васильович Савич	30	-	45
42	Вдови Параски Лук'янової діти: - Андрій - Андрій	- 20 9	- - -	- 35 24
43	Войцех Матвійович Кубацький	46	помер,1802	-
44	Лук'ян Васильович <u>Зрайчко</u> Марини Олексіївни син Ілля Христини Антонівни син Степан Микола Васильович Пристанко	36 8 10 68	помер,1805 помер,1807 рекрут,1805 помер,1802	- - - -
45	Семен Стахурський	був у бігах	-	28
46	Семен Матвіїв Семена син Василь	був у бігах -	- -	32 6
47	Іван Кислиця Іванові племінники: - Ілля Васильович - Федір Гаврилович	пропущений - -	- - -	30 8 6
48	Федір Іванович <u>Христіч</u> Федора діти: - Прокіп - Степан	був у бігах - -	- - -	40 5 2
49	Роман Борисяк Романа діти: - Вікентій - Францішек - Шимон	пропущений - - -	- - - -	38 15 9 7
50	Мартин Стахович _____	пропущений	-	24
Селяни по ревізії 1795 року пропущені, а з 1800 року зараховані				
1	Семен Прокопович Возний Семена син Данило	15 -	- -	29 5
2	Ювтих Йосипович Козак	9	помер,1802	-
3	Іван Рабчун Івана син Андрій	40 8	втік, 1805 рекрут,1808	- -
4	Петро Параски вдови син	32	помер,1806	-
ВСЬОГО:		86		81

Наступний документ - 10 ревізійна казка с. Кривчики 1858 року⁸⁵. Він дає коротку інформацію про попередню 9 ревізію 1850 року. Цього року в селі мешкало 47 родин і 192 особи чоловічої статті. За 40 років, з 1811 року, кількість мешканців чоловічої статті подвоїлася, що свідчить про часткові позитивні зміни і покращення рівня життя селян у першій половині XIX ст.

По ревізії 1858 року в селі проживало 62 родини і 387 мешканців. В т.ч. 192 особи чоловічої статті - з них 80 синів до 18 років і 195 осіб жіночої статті - з них 90 дочок до 18 років. За 8 років, з часу попередньої ревізії, у селі було створено 15 нових родин. З 1850 по 1858 рр. в селі Кривчики:

- народилося 79 дітей, з них 34 синів і 45 дочок;
- померло 27 осіб чоловічої статті;
- забрано в рекрути 9 мешканців села;
- переселено із села двох юнаків і одну сімю.

Більш детальну інформацію про власний родовід земляки почерпнуть із перекладеного оригіналу документу, який подаю нижче.

РЕВІЗІЙНА КАЗКА

**тисяча вісімсот п'ятдесят восьмого року січня двадцятого дня села Кривчики
Кременецького повіту Волинської губернії поміщика графа Андрія Карловича
Мнішека про наявних чоловічої і жіночої статті селян.**

№ п/п	Прізвище, ім'я, по-батькові мешканців	Вік згідно ревізій	
		9 ревізія (1850 р.)	10 ревізія (1858 р.)
1	Микола Васильович Кубацький	22	30
	Миколи син Йосип	3	11
2	Антон Григорович Сендецький	44	52
	Його дружина Анастасія Францівна	-	42
	Антон діти:		
	- Василь	19	27
	Його дружина Марта Павлівна	-	25
	Василя дочка Ганна	-	2
	- Михайло	10	18
- Іван 1	8	16	
- Іван 2	1	9	
3	Гаврило Петрович Онищук	46	†1853 р.
	Гаврила діти:		
	- Степан	27	35
	Його дружина Марія Іванівна	-	33
	Степана син Лука	1	9
	- Гнат	24	32
	Його дружина Дарія Іванівна	-	27
	Гната дочка Параска	-	2
	- Василь	8	16
- Параска	-	19	
4	Лаврентій Прокопович Рись	53	61
	Його дружина Юзефа Войтківна	-	65
	Лаврента діти:		

	- Семен Його дружина Феодосія Михайлівна Семена діти: - Олександр - Йосип - Степанида - Дем'ян Його дружина Анастасія Олексіївна Дем'яна дочка Розалія	29 - 4 - - 24 - -	37 36 12 3 9 32 35 2
5	Корній Іванович Левенець Його дружина Олександра Романівна Корнія діти: - Яків - Степан - Марія	46 - 15 11 -	54 49 23 19 12
6	Кирило Прокопович Побережний Його дружина Єфимія Данилівна Кирила діти: - Іван - Єфимія - Ксенія Кирила Прокоповича племінниця Федосія Федорівна Феодосії Федорівни син Іван Данилович	32 - - - - - 22	40 33 3 14 2 54 †1853 р.
7	Герасим Прокопович Онуфрійчук Його дружина Дарія Іовівна Герасима дочка Меланія Герасима Прокоповича зять Андрій Карпович Савич Його дружина Текля Герасимівна Андрія син Григорій	43 - - 19 - -	51 42 13 27 24 2
8	Михайло Іванович Болтун Його дружина Юлія Михайлівна Михайла діти: - Михайло - Андрій - Лука - Марія - Олександра Михайла Івановича сестра Урсула	35 - 10 8 - - - -	43 42 18 16 3 12 6 45
9	Герасим Варфоломійович Рись Його дружина Юлія Федорівна Герасима діти: - Григорій - Микита - Олексій - Уляна	32 - 6 2 - -	40 36 14 10 1 5
10	Роман Олексійович Болтун Його дружина Євдокія Павлівна Романа діти: - Іван - Матвій - Петро	35 - 12 4 -	43 43 20 12 4

	- Пелагія - Ганна Романа Олексійовича зять Микита Кіндратович Бодацький Його дружина Юлія Романівна Микити дочка Марія	- - 17 - -	17 9 25 22 1
11	Влас Степанович Романюк Його дружина Мокрина Степанівна Власа діти: - Данило Його дружина Горпина Михайлівна Данила син Мирон - Василь - Петро - Ганна Власа Степановича племінник Михайло Прокопович Вознюк Його дружина Єва Степанівна Михайла діти: - Леонтій - Артем	44 22 - - 6 2 - 52 - 20 13	†1852 р. 46 30 24 3 14 10 17 60 59 рекрут, 1854 р. 21
12	Іван Варфоломійович Рись Його дружина Євдокія Василівна Івана діти: - Марія - Ганна Івана брат Франц Івана швагро Микита Васильович Бандурка Його дружина Єфросинія Герасимівна	28 - - - 14 12 -	36 36 9 3 22 20 18
13	Микита Григорович Жигалюк Його дружина Ганна Федорівна Микити діти: - Василь - Ганна - Марія	24 - - - -	32 33 4 11 2
14	Михайло Семенович Стахурський Його дружина Христина Гаврилівна Михайла діти: - Тимофій - Ядвіга - Антоніна Михайла брати: - Антон - Онуфрій Його дружина Пелагія Климівна Онуфрія син Іван	30 - 4 - - 22 17 - -	38 38 †1853 р. 9 3 рекрут, 1854 р. 25 20 1
15	Іван Степанович Трач Його дружина Марія Яківна Івана діти: - Лук'яна - Марія Івана пасинок Василь Леонтійович Дзьоба	55 - - - 26	63 58 21 18 34

	Його дружина Горпина Назарівна	-	20
	Василя діти:		
	- Василь	-	3
	- Уляна	-	1
16	Іван Леонтійович Бобик	30	38
	Його дружина Марія Іванівна	-	33
17	Федір Прокопович Онуфрійчук	49	57
	Його дружина Пелагія Іванівна	-	54
	Федора діти:		
	- Григорій	21	29
	Його дружина Марія Петрівна	-	27
	- Іван	12	20
18	Василь не Петрович, а Яцкович Онищук	43	51
	Його дружина Пелагія Яківна	-	38
	Василя діти:		
	- Іов	17	25
	Його дружина Євдокія Василівна	-	27
	Іова син Йосип	-	1
	- Степан	13	21
	- Михайло	10	18
	Василя Яцковича зять Микита Данилович Ярмосюк	21	29
	Його дружина Єфимія Василівна	-	30
19	Василь Семенович Кубацький	46	54
	Його дружина Дарія Іванівна	-	44
	Василя діти:		
	- Іван	20	28
	Його дружина Дарія Кіндратівна	-	25
	Івана діти:		
	- Семен	-	4
	- Текля	-	2
	- Василь	15	с.Кунинець
	- Степан	10	18
	Василя Семеновича брат Бенедикт	40	†1855 р.
	Бенедикта діти:		
	- Євменій	1	†1852 р.
	- Варвара	-	19
	- Марія	-	15
	- Євдокія	-	12
20	Федір Кирилович Климчук	17	25
	Його дружина Домініка Іванівна	-	26
	Федора брат Афанасій	14	22
	Його дружина Євдокія Григорівна	-	20
	Федора брат Павло	4	12
	Федора сестра Меланія	-	14
	Федора Кириловича племінник Григорій Степанович Климчук	48	†1852 р.
	Григорія дочка Катерина	-	13
21	Андрій Якович Луцок	37	45
	Його дружина Устина Федорівна	-	40
	Андрія діти:		
	- Іван	7	15
	- Юлія	-	13

22	Григорій Семенович Жигалюк Григорія син Василь Його дружина Катерина Яківна Василя діти: - Андрій - Григорій - Анастасія - Текля	66 37 - 17 4 - -	†1854 р. 45 44 25 12 16 10
23	Сильвестр Васильович Котрань Його дружина Марфа Григорівна Сильвестра дочка Ганна	32 - -	40 35 7
24	Микола Іванович Левенець Його дружина Анастасія Михайлівна Миколи діти: - Федір Його дружина Наталія - Семен - Андрій - Ілля - Кіндрат Марія Савич Марії незаконнонароджений син Михайло Карпович	50 - 23 - 13 11 9 5 - 1	58 49 31 32 21 19 17 13 37 9
25	Михайло Григорович Цебровський Його дружина Пелагія Василівна Михайла діти: - Микола - Семен - Уляна - Олександра	30 - 5 - - -	38 33 13 4 10 2
26	Федір Прокопович Возний Федорів син Назар Його дружина Анастасія Степанівна Назара діти: - Федір - Марія - Євдокія Федора Прокоповича зять Євстахій Іванович Дишкант Євстаха діти: - Дмитро - Ксенія	65 41 - - - - 26 2 -	†1854 р. 49 42 1 11 9 †1855 р. 10 5
27	Гнат Іванович Возний Його дружина Варвара Леонтіївна Гната діти: - Йосип (від 1 дружини) Його дружина Текля Пантелеймонівна Йосипа діти: - син Василь - Марія - Карпо (від 2 дружини) - Параска (від 2 дружини)	46 - 18 - - - - -	54 35 26 25 1 6 5 3
28	Михайло Прокопович Побережний	44	52

	Його дружина Марія Лаврентіївна Михайла діти: - Андрій (від 1 дружини) Його дружина Февронія Михайлівна - Павло(від 1 дружини) - Антон(від 2 дружини) Михайла Прокоповича пасинки: - Іван Петрович Рабчун - Тимофій Петрович Рабчун Михайла Прокоповича пасербиця Марія Петрівна	- 23 - 17 - 20 4 -	46 31 30 рекрут, 1854 р. 4 рекрут, 1855 р. 12 15
29	Федір Антонович Сендецький Його 2-га дружина Єфимія Власівна Федора дочка Софія Федора пасинок Григорій Артемович Федора пасербиця Марія Артемівна Швагро Прокіп Олександрович Швець Баюрикін Його 2-га дружина Мотря Василівна Прокопа син від 2-ї дружини Яким	16 - - - - 31 - -	24 36 1 4 9 39 30 2
30	Павло Михайлович Самборський Його дружина Катерина Яківна Павла діти: - Артем - Семен Його дружина Ганна Максимівна Семена син Іван - Іван Його дружина Євдокія Семенівна - Домінікія Павла Михайловича брат Данило Михайлович Данила син Йосип Павла Михайловича племінник Андрій Григорович Гороховський (він же Горошко)	46 - 28 18 - - 15 - - 60 17 18	†1855 р. 53 †1854 р. 26 22 1 23 23 12 68 25 26
31	Василь Григорович Кутрань Його дружина Агафія Василівна Василя діти: - Олександр Його дружина Феодосія Олександра діти: - Микола - Тимофій - Ганна - Федір - Василь	52 - 30 - 1 - - 16 12	60 52 38 35 9 2 5 24 20
32	Іван Лукич Гороховський Його дружина Ганна Василівна Івана діти: - Василь - Федір - Гликерія	29 - - - -	37 34 6 4 9
33	Степан Кирилович Підвізний Його дружина Юстина Лаврентіївна	46 -	54 53

	Степана діти: - Данило - Степан Степана Кириловича племінниця Євдокія Андріївна	12 5 -	20 †1854 р. 25
34	Купріяна Миколайовича мати Варвара Василівна Купріян Миколайович Пацерковський Його дружина Тетяна Яківна Купріяна діти: - Никифор - Степанида - Лукія Купріяна брат Семен 1 Семенові діти: - Михайло - Ганна Купріяна брат Семен 2 Купріяна племінник Данило Семенович Ярмосюк Його дружина Юлія Семенівна Купріяна швагро Іван Олексійович Болтун Його дружина Дарія Михайлівна Івана діти: - Костянтин - Марія Купріяна другий племінник Семен Миколайович Болтун	- 31 - - - - 18 4 - 18 46 - 31 - - 24	65 39 32 6 4 1 †1854 р. †1855 р. 9 †1852 р. †1852 р. 49 39 40 4 1 †1852 р.
35	Василь Федорович Плис Його дружина Феодосія Семенівна Василя діти: - Яким Його дружина Мотря Іовівна Якими син Ілля - Пелагія - Параска	50 - 22 - - - -	58 54 30 26 2 22 20
36	Трохим Семенович Романюк Його дружина Домініка Іванівна Трохима діти: - Григорій Його дружина Софія Леонтіївна - Юхим - Семен - Анастасія - Марина - Василина Трохима Семеновича племінниця Ксенія Степанівна Бойко	39 - 15 - 12 4 - - - -	46 40 23 20 20 12 10 5 2 58
37	Вікентій Іванович Болтунок Його дружина Марія Францівна Вікентія діти: - Євстахій - Іван - Антон - Ганна - Дорота	40 - 7 5 - - -	48 38 15 12 4 18 9

	- Юлія Вікентія годованці: Василь Петрович Ткачук Іван Петрович Ткачук	- 10 8	1 18 16
38	Микола Леонтійович Репета Його дружина Марія Григорівна Миколи діти: - Пилип - Григорій - Надія	30 - 9 3 -	38 33 17 12 2
39	Василь Іванович Слюсарчук Його дружина Мартоха Яківна Василя діти: - Лаврентій Його дружина Ганна Яківна Лаврента діти: - Текля - Пелагія - Федір - Григорій	59 - 13 - - - 11 9	†1856 р. 44 21 23 3 1 19 17
40	Іван Васильович Слюсарчук Його дружина Парасковія Андріївна Івана діти: - Олександра - Ганна - Пелагія - Текля	36 - - - - -	44 36 13 9 4 2
41	Іван Степанович Тимчук Івана діти: - Ілля Його дружина Тетяна Прокопівна Іллі дочка Степанида - Євдокія - Ксенія Івана Степановича племінник Григорій Антонович Рабчун Григорія діти: - Петро - Мотря - Ганна	44 15 - - - - 36 2 - -	52 23 22 1 20 12 44 10 12 6
42	Євстахій Степанович Тимчук Його дружина Олександра Олексіївна Євстаха діти: - Павло - Василь - Макар - Марія - Агафія - Степанида - Ксенія Євстахія Степановича зять Йосип Васильович Кутрань Його дружина Фотина Євстахіївна	30 - 6 - - - - - - 18 -	38 38 14 6 2 18 15 11 9 26 20

	Йосипа дочка Текля	-	1
43	Григорій Іванович Рабчун Григорія діти: - Ілля Його дружина Мартоха Яківна Іллі діти: - Василь - Іван - Євдокія - Марія - Федір	60 34 - 9 2 - - 19	†1853 р. 42 43 17 †1855 р. 16 4 27
44	Степан Дмитрович Болтун Його дружина Мотря Михайлівна Степана діти: - Олексій Його дружина Ганна Романівна - Андрій - Ілля - Євдокія - Парасковія	34 - 13 - 8 4 - -	42 42 21 20 16 12 9 5
45	Мартин Федорович Слюсарчук Його дружина Єфросинія Василівна Мартина син Тихон Мартинів брат Яків Його дружина Євдокія Михайлівна Якова діти: - Микола - Марія - Анастасія	32 - 1 23 - - - -	40 40 9 31 35 4 9 1
46	Андрій Леонтійович Дзьоба Його дружина Анастасія Федорівна Андрія діти: - Никифор - Пилип - Уляна - Пелагія	29 - 5 2 - -	37 36 13 10 4 1
47	Данило Семенович Возний Його дружина Текля Дем'янівна Данила син Оксентій Данила сестра Агафія Її ж незаконнонароджена дочка Дарія Данила пасинок Полікарп Григорович Савич Його дружина Марія Олексіївна Данила другий пасинок Степан Григорович Савич	43 - 19 - - 13 - 7	57 44 27 36 5 21 20 15
48	Гнат Іванович Левенець Його дружина Олена Михайлівна Гната діти: - Микола - Іван - Степанида - Марина	25 - 4 - - -	33 38 12 2 10 4

	Годованець Григорій Павлович Дячина Григорія Павловича матір Юлія Андріївна	13 -	21 54
49	Гаврило Васильович Соловей Гаврила діти: - Василь Його дружина Марія Євстахіївна Василя діти: - Іван - Євдокія - Семен - Пелагія	59 22 - - 12 -	†1855 р. 30 27 4 1 20 18
50	Ілля (незаконнонароджений) Маньковський Його дружина Тетяна Михайлівна	31 -	39 30
51	Кіндрат Матвійович Бодацький Кіндрата діти: - Горпина - Мотря Кіндрата племінник Микита Гнатович Климчук	42 - - 15	50 19 15 †1852 р.
52	Євстах Степанович Васьків Євстаха діти: - Степан (від 1 дружини) - Гнат (від 2 дружини) - Горпина (від 1 дружини)	35 6 - -	†1853 р. 14 4 18
53	Йосип Андрійович Савич	31	Переведений в с. Лози
54	Василь Лук'янович Бандурка	56	†1853 р.
55	Іван Дмитрович Горошко Івана діти: - Йосип - Василь Його дружина Лук'яна Тимофіївна Василя діти: - Петро - Іван - Марія - Федора	59 29 25 - - - -	†1855 р. рекрут, 1854 р 33 33 4 2 6 23
56	Петро Маркович Ярмусь Його племінник Іван Васильович Ярмусь	10 25	†1854 р. †1855 р.
57	Данило Іванович Кислиця Його дружина Варвара Яківна Данила діти: - Степан - Мартин - Анастасія - Хавронія	36 - 8 1 - -	44 46 16 †1855 р. 13 6
58	Михайло Яцкович Климчук	57	†1854 р.
59	Іван Антонович Сендецький	53	†1853 р.
60	Петро Іванович Прохорчук Його дружина Мотря Степанівна	53 -	61 58
61	Йосип Іванович Цісарук Його дружина Юлія Данилівна	31 -	39 40

	Йосипа син Федір	1	9
62	Матвій Васильович Салайда Матвія діти: - Микита - Митрофан - Гликерія	Перевердені з Нового Вишнівця	55 26 18 29

ВСЬОГО наявні чоловічої статті 192 особи, жіночої статті 195 осіб.

Всього в цю ревізійну казку включено наявних осіб чоловічої статті сто дев'яносто дві і жіночої статті сто дев'яносто п'ять.

Що в цій ревізійній казці всі особи включені, які були двадцятого січня тисячу вісімсот п'ятдесят восьмого року показані і прописані, в цьому, по доданому доручені, руку приклав дворянин Лев Йосипович Вітковський

ЗАПИСКА

чиновника, який проводив ревізію 10 народного перепису по Кременецькому повіті.

При перевірці ревізійних казок с. Кривчики поміщика графа Андрія Мнішека виявилось:

- під №11 Данила Романюка дочка Ксенія, яка має від роду 1,5 року пропущена;
- під № 33 Степана Підвізного дружина не Юстина, як написано, а Уляна;
- під №22 Василя Жигалюка дочка Ксенія, яка має від роду 1,5 року пропущена.

Чиновник (підпис)

Наприкінці XIX ст. в селі – 100 будинків, 786 жителів; функціонували фільварок, дві крамниці й корчма⁸⁶.

В 1906 році в селі нараховувалося 107 дворів і проживало 757 жителів. Для порівняння – у Лозах нараховувалося 84 двори і 549 жителів, у Котюжинах 112 дворів і 700 жителів⁸⁷.

Наступне джерело, яке я хочу запропонувати увазі читачів, це сповідальна відомість церкви Покрови Пресвятої Богородиці с. Лози за 1912 року, складена місцевим парафіяльним священником Петром Кириловичем Трилеским, випускником Волинської духовної семінарії і псаломщиком Давидом Гнатовичем Цибульським. В парафію входило три села – Лози, Кривчики і Котюжини. Інформацію подаю лише про духовних осіб парафії і по с. Кривчики. На жаль, мені не вдалося виявити аналогічних більш ранніх документів, хоча в архіві церкви в кінці XIX ст. сповідальні відомості зберігалися з 1818 р. Коли і ким вони були знищені або заховані – в переддень світових війн чи при закритті церкви - невідомо. Хочу сподіватися, що мешканці с. Лози, прочитавши наступну частину дослідження – історію церкви Покрови Пресвятої Богородиці допоможуть це в'яснити, а можливо і посприяють у пошуку втрачених реліквій.

СПОВІДАЛЬНА ВІДОМІСТЬ

Покровської церкви села Лози Кременецького повіту Волинської губернії за 1912 рік

Кількість			<i>Духовні особи і їх домашні</i>	Роки	
Будинків або дворів	Людей			Чоловічої статті	Жіночої статті
	Чоловічої статті	Жіночої статті			
	1		Парафіяльний священник Петро Кирилович Трилеский	50	-

1	2	1	Його дружина Марія Інокентівна	-	41
		2	Діти:		
			- Наталія	-	17
			- Сергій	16	-
			- Михайло	12	-
			- В'ячеслав	8	-
			- Олександр	5	-
	6	Псаломщик Давид Гнатович Цибульський	30	-	
	3	Його дружина Марія Степанівна	-	24	
	4	Його дочка Олена	-	2	
	5	Проскурниця Лідія Іванівна Бочковська	-	24	
	7	Її син Петро	6	-	
с. Кривчики					
Селяни і їх домашні					
82	327		Бовтун Андрій Михайлович	69	-
			Діти:		
	328		- Афанасій	26	-
	329		- Кіндрат	24	-
	330		Бовтун Філімон Михайлович	36	-
		305	Його дружина Агафія Тимофіївна	-	32
			Діти:		
83	331		- Прокіп	4	-
	332		- Саливон	4	-
	333		- Йосип	6	-
	334		Бовтун Костянтин Іванович	58	-
		306	Його дружина Меланія Іллівна	-	55
	335		Син Максим	25	-
		307	Його дружина Горпина Іванівна	-	24
84	336		Бовтун Лука Михайлович	57	-
		308	Його дружина Марія Франківна	-	50
			Діти:		
		309	- Юстина	-	30
	337		- Іван	9	-
	338		Бовтун Максим Михайлович	27	-
		310	Його дружина Парасковія Лук'янівна	-	26
	339		Бовтун Петро Романович	57	-
		311	Його дружина Євдокія Данилівна	-	48
			Діти:		
85	340		- Матвій	20	-
	341		- Іван	18	-
	342		- Віктор	7	-
	343		- Євдоким	27	-
		312	Його дружина Агафія Дмитрівна	-	30
86	344		Бовтун Євстахій Євстахович	32	-
	345		Бовтун Гнат Євстахович	58	-
		313	Його дружина Марія Іванівна	-	44
			Діти:		
	346		- Дмитро	17	-
		314	- Ксенія	-	21
	347		- Мартин	12	-
	348		- Михайло	4	-

87	349		Багорський Яким Прокопович	60	-
		315	Його дружина Марія Микитівна	-	58
	350		Діти:		
		316	- Василь	14	-
	351		- Марфа	-	23
			- Максим	22	-
		317	Його дружина Гликерія Йосипівна	-	21
88		318	Бойко Пелагія Федорівна	-	55
			Діти:		
	352		- Михайло	23	-
		319	- Васса	-	20
	353		- Авксентій	18	-
	354		- Петро	15	-
	355		- Захар	30	-
		320	Його дружина Наталія Данилівна	-	31
			Діти:		
		321	- Марія	-	3
		322	- Олександра	-	1
89		323	Бойко Мотря Юхимівна	-	42
			Діти:		
		324	- Агафія	-	30
	356		- Юхим	19	-
	357		- Марко	22	-
		325	Його дружина Юстина Василівна	-	20
	358		Брега Іоан Андрійович	35	-
		326	Його дружина Ганна Василівна	-	31
			Діти:		
	359		- Євгеній	9	-
		327	- Євдокія	-	12
90		360	- Авксентій	8	-
		361	Барва Євстахій Іванович	46	-
		328	Його дружина Наталія Микитівна	-	40
		329	Дочка Текля	-	6
	362	Бак Юхим Дмитрович	26	-	
		330	Його дружина Анісія Федорівна	-	24
			Діти:		
		331	- Катерина	-	5
		332	- Ганна	-	3
91		363	Вознюк Василь Йосипович	56	-
		333	Його дружина Марія Михайлівна	-	45
			Діти:		
		364	- Іван	24	-
		334	- Євдокія	-	22
	365		- Гордій	19	-
		335	- Васса	-	16
		336	- Дарія	-	14
		337	- Горпина	-	11
	366		- Олександр	8	-
		338	- Олена	-	3
92		367	Вознюк Никифор Йосипович	51	-
		339	Його дружина Марія Львівна	-	45

			Діти:		
	368		- Пилип	19	-
	369		- Євдоким	16	-
	370		- Федір	11	-
	371		- Гнат	7	-
93	372		Гороховський Петро Іванович	56	
		340	Його дружина Феодора Іванівна	-	53
	373		Син Михайло	23	-
		341	Його дружина Дарія Федорівна	-	21
	374		Гороховський Афанасій Федорович	28	-
		342	Його дружина Соломія Василівна	-	21
		343	Гороховська Дарія Федорівна	-	20
94	375		Господарисько Гнат Никифорович	42	-
		344	Його дружина Парасковія Миколаївна	-	44
	376		Син Влас	6	-
	377		Бандурка Софроній Іванович	17	-
	378		Прокіп	13	-
95	379		Горошко Мартин Фокович	46	-
		345	Його дружина Парасковія Василівна	-	55
			Діти:		
	380		- Василь	14	-
		346	- Меланія	-	15
	381		- Автоном	11	-
		347	- Меланія	-	6
		348	- Євгенія	-	5
	382		Горошко Леонтій Фокович	30	-
		349	Горошко Катерина Фоківна	-	26
	383		Горошко Федір Фокович	29	-
		350	Його дружина Анастасія Луківна	-	30
96	384		Горошко Василь Іванович	28	-
		351	Його дружина Євдокія Тихонівна	-	38
			Діти:		
	385		- Олексій	6	-
	386		- Тихон	12	-
	387		Гира Іван Кирикович	41	-
		352	Його дружина Юліана Северинівна	-	51
			Діти:		
		353	- Васса	-	17
		354	- Наталія	-	16
		355	- Христина	-	9
97	388		Дмитрук Олексій Степанович	78	-
	389		Тимофій	38	-
		356	Його дружина Стефанія Василівна	-	30
			Діти:		
	390		- Григорій	6	-
	391		- Петро	2	-
98		357	Дмитрук Юлія Костянтинівна	-	42
			Діти:		
	392		- Марко	24	-
	393		- Сила	17	-
		358	- Марія	-	12

99	394	- Артем	15	-	
	359	- Ірина	-	10	
	395	- Костянтин	6	-	
	360	Дмитрук Марія Павлівна	-	47	
		Діти:			
	396	- Максим	24	-	
	361	- Агафія	-	17	
	397	- Митрофан	21	-	
	398	Дишкант Дмитро Євстахович	64	-	
	362	Його дружина Устина Андріївна	-	63	
	Діти:				
363	- Євдокія	-	19		
399	- Тимофій	23	-		
100	364	Його дружина Єпитимія Іванівна	-	27	
	400	- Андрій	34	-	
	365	Його дружина Домініка Володимирівна	-	29	
	401	Дідик Фома Адамович	57		
	366	Його дружина Ксенія Василівна	-	45	
		Діти:			
	402	- Іван	19	-	
	367	- Наталія	-	15	
	101	403	- Кирило	11	-
		404	- Афіноген	7	-
405		- Федір	21	-	
406		- Василь	26	-	
368		Його дружина Варвара Петрівна	-	29	
		Діти:			
102	407	- Тихон	3	-	
	408	- Микола	1	-	
	369	Дзьоба Хавронія Микитівна	-	49	
		Діти:			
	370	- Юлія	-	19	
	371	- Гликерія	-	17	
	372	- Єфимія	-	10	
	409	- Віктор	24	-	
	373	Його дружина Парасковія Михайлівна	-	21	
	410	Дзьоба Григорій Васильович	43	-	
374	Його дружина Тетяна Трохимівна	-	40		
	Діти:				
375	- Домнікія	-	16		
376	- Степанида	-	14		
103	411	- Корній	11	-	
	377	- Ксенія	-	6	
	412	Дзьоба Пилип Андрійович	66	-	
	378	Його дружина Мотря Андріївна	-	63	
		Діти:			
	413	- Никифор	43	-	
	379	Його дружина Пелагія Федорівна	-	44	
		Діти:			
414	- Сергій	15	-		
	380	- Марія	-	18	

104	415		- Іов	13	-
	381		- Олена	-	4
	416		- Павло	7	-
	382		- Юліана	-	3
	417		- Іван	1	-
105	418		-Іван	36	-
	383		Його дружина Євгенія Захарівна	-	28
			Діти:		
	384		- Горпина	-	13
	385		- Парасковія	-	5
	419		Дячина Іван Григорович	69	-
	386		Його дружина Ганна Микитівна	-	58
	420		Син Михайло	47	-
	387		Його дружина Ксенія Василівна	-	41
			Діти:		
106	421		- Трохим	20	-
	422		- Ілля	17	-
	423		- Маркіян	22	-
	388		Його дружина Єфросинія Харитонівна	-	26
	424		Дячина Максим Павлович	67	-
	389		Його дружина Стефанія Павлівна	-	59
	425		Син Мойсей	24	-
	390		Його дружина Ірина Іванівна	-	23
	426		Син Андрій	1	-
	391		Жигаловська Пелагія Федорівна	-	59
107	427		Климчук Андріан Васильович	33	-
	392		Його дружина Олександра Семенівна	-	29
	428		Климчук Федір Гнатович	48	-
	393		Його дружина Юстина Леонтіївна	-	48
			Діти:		
	394		- Катерина	-	19
	429		- Іван	21	-
	395		- Євдокія	-	13
	430		- Артем	13	-
	431		- Никифор	10	-
108	432		- Мирон	7	-
	433		Климчук Лука Степанович	62	-
	396		Його дружина Ганна Іванівна	-	62
			Діти:		
	434		- Іон	20	-
	397		- Ганна	-	14
	435		- Артем	33	-
	398		Його дружина Феодосія Василівна	-	26
			Діти:		
	436		- Микита	9	-
109	399		- Євдокія	-	-
	400		- Марія	-	1
	437		Климчук Павло Федорович	41	-
	401		Його дружина Олександра Олександрівна	-	33
	402		Діти:		
		- Парасковія	-	17	

110	438		- Олександр	10	-
	439	403	- Хавронія	-	12
	440		- Антон	8	-
	441		- Микола	6	-
111	441		Климчук Василь Афанасійович	53	-
	442	404	Його дружина Ксенія Михайлівна	-	50
	443		Діти:		
	444		- Петро	22	-
	445		- Софроній	19	-
	405		- Павло	13	-
	406		- Іван	27	-
	446		Його дружина Ксенія Йосипівна	-	30
	407		Дочка Катерина	-	3
	112	446		Климчук Федір Афанасійович	49
447		407	Його дружина Марія Олександрівна	-	51
448			Діти:		
449			- Мирон	24	-
450			- Катерина	-	26
451			- Юхим	20	-
452			- Євдокія	-	16
453			- Дмитро	13	-
454			- Килина	-	10
455			- Артем	30	-
113	456		Його дружина Парасковія Йосипівна	-	26
	457		Дочка Марія	-	3
	458		Климчук Федір Степанович	53	-
	459	413	Його дружина Олександра Іванівна	-	54
	460		Діти:		
	461		- Митрофан	23	-
	462		- Авакум	17	-
	463		Климчук Гнат Павлович	38	-
	464	414	Його дружина Агафія Тимофіївна	-	35
	465		Діти:		
114	466		- Дементій	15	-
	467	415	- Антоніна	-	10
	468		- Федір	12	-
	469	416	- Марія	-	3
	470		Кубацький Іван Степанович	50	-
	471	417	Його дружина Ксенія Олександрівна	-	48
	472		Діти:		
	473		- Яків	21	-
	474	418	- Марфа	-	12
	475		- Бенедикт	18	-
115	476		- Федір	29	-
	477	419	Його дружина Анастасія Миколаївна	-	30
	478		Діти:		
	479		- Григорій	6	-
	480		- Іван	3	-
	481		Кубацький Дементій Степанович	46	-
	420	Його дружина Харитина Хомівна	-	35	
		Діти:			

116	464		- Костянтин	14	-
		421	- Горпина	-	11
	465		- Пантелеймон	6	-
	466		- Георгій	4	-
		422	Кубацька Стефанія Потапівна	-	69
			Діти:		
	467		- Тихон	18	-
		423	- Дарія	-	21
117	468		Кубацький Кирило Йосипович	43	-
		424	Його дружина Феодосія Дмитрівна	-	43
			Діти:		
	469		- Григорій	24	-
		425	- Пелагія	-	13
	470		- Варфоломій	18	-
		426	- Маркіяна	-	9
	471		- Трохим	6	-
118		427	Кубацька Гликерія Євстахіївна	-	53
			Діти:		
	472		- Тихон	21	-
	473		- Іван	19	-
	474		- Степан	28	-
		428	Його дружина Ганна Іванівна	-	19
	475		- Андріян	34	-
119		429	Його дружина Євангеліна Петрівна	-	34
			Діти:		
	476		- Іван	12	-
	477		- Йосип	11	-
		430	- Парасковія	-	9
	478		- Григорій	6	-
120	479		Кутрань Федір Васильович	79	-
			Діти:		
	480		- Михайло	46	-
		431	Його дружина Марія Лук'янівна	-	42
			Діти:		
		432	- Ганна	-	20
		433	- Домнікія	-	12
	481		- Андрій	42	-
		434	Його дружина Хавронія Федорівна	-	34
			Діти:		
	482		- Микола	8	-
	483		- Сергій	5	-
121		435	Кутрань Анастасія Антонівна	-	70
	484		Кутрань Тимофій Йосипович	49	-
		436	Його дружина Марія Гнатівна	-	50
			Діти:		
	485		- Степан	23	-
		437	- Катерина	-	22
	486		- Андрій	19	-
	487		- Давид	18	-
122	488		Кутрань Іван Йосипович	36	-
		438	Його дружина Олександра Іванівна	-	36

	489		Діти:		10	-
		439	- Максим		-	13
		440	- Марина		-	7
		441	- Юліана		-	60
			Кутрань Ірина Олексіївна			
			Діти:			
	490		- Іван		18	-
	491		- Григорій		26	-
123	492		- Йосип		28	-
		442	Його дружина Євдокія Єфимівна		-	19
	493		Козира Федір Олександрович		44	-
		443	Його дружина Євгенія Феодосіївна		-	44
			Діти:			
		444	- Ганна		-	15
		445	- Анісія		-	18
		446	- Наталія		-	1
	494		Кравчук Прокіп Ярославович		44	-
		447	Його дружина Тетяна Іванівна		-	23
			Діти:			
	495		- Іван		4	-
		448	- Олександра		-	1
124	496		Кикоть Максим Дмитрович		36	-
		449	Його дружина Марфа Дмитрівна		-	30
	497		Канюка Олексій Андрійович		54	-
	498		Його син Кіндрат		25	-
	499		Карпець Афанасій Кузьмич		28	-
		450	Його дружина Марія Макарівна		-	28
			Діти:			
125	500		- Олексій		6	-
	501		- Григорій		1	-
		451	Левенець Ксенія Данилівна		-	63
			Діти:			
	502		- Іван		16	-
	503		- Феодосій		14	-
126	504		- Микита		32	-
		452	Його дружина Євдокія Павлівна		-	26
			Діти:			
		453	- Тетяна		-	8
		454	- Євгенія		-	4
		455	Левенець Варвара Степанівна		-	47
			Діти:			
	505		- Омелян		26	-
		456	- Агрипина		-	23
	506		- Марко		20	-
127	507		- Степан		17	-
	508		- Аверкій		13	-
	509		Левенець Василь Іванович		29	-
		457	Його дружина Мокрина Федорівна		-	23
		458	Левенець Анастасія Яківна		-	47
			Діти Андрія:			
	510		- Іов		18	-

128	511	459	- Марфа	-	21
			- Авксентій	14	-
		460	- Тетяна	-	20
		512	- Омелян	11	-
		513	- Микита	28	-
		461	Його дружина Єфимія Іванівна	-	21
		462	Дочка Марія	-	1
		514	Левенець Агафон Миколайович	34	-
		463	Його дружина Євдокія Гнатівна	-	37
			Діти:		
	464	- Ганна	-	12	
	465	- Віра	-	9	
	466	- Соломія	-	6	
	515	Левенець Андрій Миколайович	35	-	
	467	Його дружина Софія Григорівна	-	32	
		Діти:			
129	516		- Трохим	11	-
		468	- Зіновія	-	8
		517	- Микола	1	-
	518		Левенець Василь Семенович	50	-
	469	Його дружина Ганна Василівна	-	37	
		Діти:			
	470	- Мотрона	-	14	
	519	- Омелян	6	-	
	471	- Євдокія	-	12	
130	520		Левенець Василь Семенович	41	-
	472		Його дружина Євдокія Степанівна	-	35
			Діти:		
		521	- Порфирій	16	-
		473	- Варвара	-	13
		474	- Марія	-	10
		522	Левенець Дмитро Семенович	35	-
		475	Його дружина Якилина Петрівна	-	35
			Діти:		
		523	- Олександр	13	-
131	524		- Лев	10	-
		476	- Феодосія	-	8
		525	- Автоном	6	-
	526		Левенець Тихон Степанович	36	-
		477	Його дружина Мотря Петрівна	-	37
			Діти:		
		478	- Домініка	-	10
		479	- Марина	-	5
		527	Левенець Василь Якович	47	-
		480	Його дружина Хавронія Лаврентіївна	-	50
		Діти:			
	481	- Мотрона	-	21	
	482	- Анастасія	-	18	
132	528		- Дмитро	17	-
		483	- Євдокія	-	11
		484	- Дарія	-	10

133	529		Лукашук Йосип Микитович	37	-
		485	Його дружина Анісія Василівна	-	34
			Діти:		
	530		- Самуїл	15	-
		486	- Парасковія	-	10
	531		- Йосип	8	-
		487	- Дарія	-	3
		488	Луцик Юліана Костянтинівна	-	28
			Діти:		
	532		- Авраам	6	-
	533	- Йосип	4	-	
	534	Луцик Іов	18	-	
	535	Луцик Юхим	15	-	
134		489	Луцик Марія Василівна	-	49
			Діти (Семенові):		
		490	- Мавра	-	22
	536		- Юстин	17	-
		491	- Єфросинія	-	19
		537	Мусій Іван Михайлович	53	-
		492	Його дружина Наталія Павлівна	-	49
			Діти:		
		538	- Корній	24	-
		493	- Харитина	-	14
135		539	- Микита	12	-
	540		- Герасим	9	-
		541	- Михайло	22	-
		494	Його дружина Ксенія Мойсеївна	-	20
		542	Миколайчук Павло Данилович	49	-
		495	Його дружина Марія Василівна	-	42
			Діти:		
		496	- Стефанія	-	18
		543	- Іпатій	12	-
		497	- Олена	-	16
136	544		Онупріюк Іван Федорович	68	-
	545		Син його Харитон	45	-
		498	Його дружина Ганна Семенівна	-	43
			Діти:		
		546	- Хома	19	-
		547	- Мойсей	11	-
		548	- Автоном	12	-
		549	Діонісій Григорович	44	-
		499	Його дружина Феодора Микитівна	-	44
			Діти:		
	550	- Степан	21	-	
	500	- Марія	-	15	
	551	- Петро	10	-	
138	552		- Влас	6	-
	553		- Максим	3	-
	554		Онищук Максим Онисимович	59	-
		501	Його дружина Олена Микитівна	-	52
	555		Онищук Іван Онисимович	30	-

139	556	502	Його дружина Євдокія Василівна	-	26	
		503	Дочка Єлизавета	-	5	
140	557	504	Онищук Стах Іванович	59	-	
		504	Пацерковська Ксенія Федорівна	-	52	
	558	505	Син Юліан	22	-	
		505	Його дружина Феодора Гнатівна	-	29	
	559	506	Пацерковський Пилип Купріянович	46	-	
		506	Його дружина Ірина Хомівна	-	43	
	141	560	507	Діти:	-	18
			507	- Текля	-	18
		561	508	- Микола	9	-
			508	- Якилина	-	11
562		509	- Петро	3	-	
		509	Плис Марія Михайлівна	-	57	
563		561	Плис Яків Ілліч	26	-	
		510	Його дружина Стефанія Микитівна	-	29	
142		564	511	Плис Семен Ілліч	22	-
			511	Його дружина Христина Миколаївна	-	28
	565	512	Рись Дарія Бенедиктівна	-	60	
		512	Рись Степан Семенович	53	-	
	566	513	Його дружина Марія Петрівна	-	44	
		513	Діти:	-	44	
	567	564	- Лев	19	-	
		565	- Антон	15	-	
	143	568	566	Рись Гнат Іванович	51	-
			514	Його дружина Агафія Степанівна	-	36
569		515	Діти:	-	19	
		515	-Якилина	-	19	
570		516	- Текля	-	14	
		516	- Корній	12	-	
571		517	- Марфа	-	6	
		517	- Параска	-	1	
572		518	Рись Яків Григорович	35	-	
		518	Його дружина Марія Миронівна	-	25	
573	519	Діти:	-	25		
	519	- Юліана	-	9		
574	520	- Іван	3	-		
	520	- Олександра	-	5		
575	521	Рись Пилип Гнатович	36	-		
	521	Його дружина Єфросинія Іванівна	-	32		
576	522	Рись Федір Герасимович	52	-		
	522	Його дружина Мотря Іванівна	-	40		
577	523	Діти:	-	40		
	523	- Наталія	-	25		
578	524	- Марія	-	13		
	524	- Григорій	12	-		
579	525	- Василь	28	-		
	525	Його дружина Ксенія Федорівна	-	21		
580	526	Дочка Мотря	-	2		
	526	Рись Григорій Федорович	30	-		
581	528	Його дружина Єфросинія Петрівна	-	27		

		529	Діти:			
			- Надія	-	9	
		530	- Ганна	-	4	
	575		Романюк Капітон Семенович	44	-	
		531	Його дружина Домнікія Семенівна	-	44	
			Діти:			
144	576		- Іван	17	-	
		532	- Ганна	-	15	
	577		- Архип	13	-	
	578		Романюк Мирон Данилович	57	-	
			Діти:			
	579		- Никифор	30	-	
		533	- Ганна	-	15	
145	580		Романюк Іван Миронович	37	-	
		534	Його дружина Домнікія Карлівна	-	30	
			Діти:			
	581		- Захарій	6	-	
		535	- Євгенія	-	7	
	582		- Данило	3	-	
		536	Романюк Марфа Степанівна	-	47	
	583		Романюк Федір Данилович	44	-	
		537	Його дружина Марфа Олександрівна	-	35	
			Діти:			
		538	- Ганна	-	19	
146	584	539	- Ксенія	-	11	
			- Лука	6	-	
		540	- Марфа	-	3	
		541	- Євгенія	-	2	
	585		Романюк Кирило Данилович	40	-	
		542	Його дружина Юліана Петрівна	-	36	
			Діти:			
		543	- Мотря	-	14	
	586		- Захарій	12	-	
		544	- Дарія	-	6	
	587		- Павло	9	-	
147	588		Рабчун Василь Ілліч	71	-	
	589		Репета Мирон Іванович	17	-	
		545	Репета Хіонія Іванівна	-	9	
	590		Репета Федір Іванович	15	-	
		546	Репета Соломія Іванівна	-	3	
	591		Репета Тихон Пилипович	35	-	
		547	Його дружина Ксенія Афанасіївна	-	31	
148	592		Син Михайло	6	-	
		548	Стахурська Пелагія Климівна	-	76	
	593		Стахурський Іван Онуфрійович	56	-	
		549	Його дружина Катерина Семенівна	-	51	
			Діти:			
		550	- Ганна	-	17	
	594		- Палладій	19	-	
	595		- Тимофій	26	-	
		551	Його дружина Мавра Семенівна	-	22	

149	596		Стахурський Дементій Онуфрійович	52	-
		552	Його дружина Марія Якимівна	-	46
	597		Діти:		
			- Іван	20	-
		553	- Ірина	-	16
		554	- Пелагія	-	7
	598		- Григорій	25	-
		555	Його дружина Лукія Фоківна	-	21
	599		Стахурський Гнат Онуфрійович	45	-
		556	Його дружина Текля Михайлівна	-	45
			Діти:		
150	600		- Олександр	15	-
	601		- Феодосій	14	-
		557	- Антоніна	-	6
	602		- Арсеній	11	-
		558	- Ольга	-	3
		559	- Марія	-	2
	603		Сендецький Мойсей Михайлович	33	-
		560	Його дружина Парасковія Яківна	-	34
			Діти:		
151	604		- Остап	12	-
	605		- Максим	9	-
		561	- Стефанія	-	5
	606		- Григорій	4	-
	607		- Павло	1	-
152	608		Сендецький Іван Антонович	71	-
		562	Його дружина Юліана Андріївна	-	70
	609		Стецюк Юліан Андрійович	34	-
	610		Сендецький Михайло Іванович	53	-
		563	Його дружина Марія Василівна	-	43
			Діти:		
		564	- Парасковія	-	19
	611		- Хома	17	-
		565	- Марія	-	15
		566	- Якилина	-	12
153	612		- Антон	9	-
		567	- Пелагія	-	7
		568	- Ганна	-	5
	613		Сендецький Семен Іванович	29	-
		569	Його дружина Варвара Микитівна	-	25
	614		Сендецький Василь Іванович	30	-
		570	Його дружина Парасковія Василівна	-	29
			Діти:		
		571	- Харитина	-	11
	615		- Олексій	4	-
		572	- Олександра	-	5
154		573	Сендецька Марія Іванівна	-	62
	616		Син Трифон	20	-
	617		Сендецький Капітон Іванович	28	-
		574	Його дружина Євгенія Пантелеймонівна	-	26
	618		Син Микола	5	-

	619		Сендецький Касьян Федорович	49	-
		575	Його дружина Олександра Тимофіївна	-	46
155	620		Діти:	17	-
	621		- Симеон	15	-
	622		- Гнат	9	-
	623		- Леонтій	23	-
		576	Його дружина Марфа Миколаївна	-	19
156	624		Самборський Трохим Семенович	51	-
		577	Його дружина Текля Михайлівна	-	48
			Діти:		
		578	- Ксенія	-	26
	625		- Симеон	21	-
		579	- Марія	-	18
	626		- Каленик	12	-
		580	- Юстина	-	9
		581	- Олімпіада	-	5
	627		Самборський Микита Семенович	53	-
		582	Його дружина Марія Федорівна	-	52
			Діти:		
157	628		- Доміан	17	-
	629		- Кирило	14	-
	630		- Арсеній	11	-
	631		- Федір	2	-
158	632		- Іван	22	-
		583	Його дружина Соломія Іванівна	-	24
		584	Слюсар Ганна Кирилівна	-	69
		585	Слюсар Євдокія Кирилівна	-	43
			Діти:		
		586	- Юстина	-	20
	633		- Степан	17	-
		587	- Марфа	-	14
		588	- Тетяна	-	12
	634		Слюсар Василь Лаврентійович	42	-
		589	Його дружина Феодосія Доміанівна	-	35
			Діти:		
	635		- Ісидор	17	-
		590	- Євгенія	-	12
159	636		- Тимофій	5	-
	637		Слюсар Прокіп Федорович	39	-
		591	Його дружина Васса Андріївна	-	32
			Діти:		
		592	- Тетяна	-	9
	638		- Михайло	4	-
		593	- Марія	-	6
	639		- Василь	1	-
	640		Слюсар Гнат Федорович	34	-
		594	Його дружина Пелагія Василівна	-	31
			Діти:		
		595	- Марія	-	11
		596	- Тетяна	-	8

160	641		- Климентій	7	-	
		597	- Ольга	-	4	
	642		Слюсар Григорій Федорович	40	-	
		598	Його дружина Дарія Іванівна	-	41	
			Діти:			
		599	- Ксенія	-	13	
	643		- Іван	6		
		560	- Пелагія	-	9	
		601	Слюсар Пелагія Єранієва	-	69	
		602	Дочка Анастасія Григорівна	-	34	
	644		Слюсар Філімон Григорович	36	-	
	603		Його дружина _____	-	?	
			Діти:			
	604		- Лукія	-	19	
161	645		- Роман	9	-	
	646		Слюсар Тихон Мартинович	66	-	
		605	Його дружина Анастасія Трохимівна	-	65	
	647		Слюсар Микола Якович	58	-	
		606	Його дружина Софія Іванівна	-	56	
			Діти:			
		607	- Парасковія	-	26	
	648		- Іван	31	-	
		608	Його дружина Ганна Карпівна	-	28	
			Діти:			
162	649		- Павло	9	-	
		609	- Горпина	-	7	
	650		- Григорій	4	-	
	651		Слюсар Никон Якович	48	-	
		610	Його дружина Парасковія Григорівна	-	42	
			Діти:			
		611	- Соломія	-	18	
	652		- Яків	13	-	
		612	- Наталія	-	11	
		613	- Пелагія	-	5	
163	653		Савич Михайло Карпович	65	-	
		614	Його дружина Наталія Петрівна	-	45	
			Діти:			
	654		- Никифор	27	-	
	655		- Авксентій	26	-	
	656		- Никанор	15	-	
		615	- Ганна	-	10	
	164	657		- Трохим	14	-
			616	- Парасковія	-	5
		658		- Іларіон	38	-
		617	Його дружина Агафія Павлівна	-	37	
			Діти:			
		618	- Софія	-	18	
		619	- Феодосія	-	17	
659			- Федір	14	-	
		620	- Євдокія	-	8	
		621	- Олена	-	6	

165	660	622	Савич Пелагія Йосипівна	-	45
		623	Діти: - Дарія	-	24
		624	- Петро	21	-
		625	- Парасковія	-	19
		626	- Феодосія	-	14
	661	626	Савич Меланія Карпівна	-	70
		627	Савич Влас Карпович	37	-
		662	Його дружина Агафія Іванівна	-	36
		628	Діти: - Трохим	13	-
		628	- Юліана	-	15
166	663	629	- Макар	7	-
		629	- Євгенія	-	9
		664	- Ілля	4	-
		665	Савич Микита Степанович	20	-
		630	Савич Мотря Степанівна	-	18
	666	631	Савич Мокрина Степанівна	-	12
		632	Савич Яків Степанович	24	-
		667	Його дружина Ганна Філімонівна	-	22
		633	Савич Ісаак Степанович	27	-
		634	Його дружина Анастасія Власівна	-	22
167	668	634	Савич Ксенія Михайлівна	-	43
		668	Діти: - Родіон	21	-
		669	- Дмитро	17	-
		635	- Дарія	-	14
		670	- Матвій	18	-
	671	671	- Лев	11	-
		672	Соколовський Григорій Афанасійович	45	-
		636	Його дружина Юлія Федорівна	-	36
		637	Діти: - Єлизавета	-	14
		637	- Петро	12	-
168	673	638	- Євдокія	-	4
		639	- Тетяна	-	2
		674	Скопюк Василь Пантелеймонович	29	-
		640	Його дружина Пелагія Іванівна	-	29
		641	Тимчук Анастасія Артемівна	-	26
	675	642	Тимчук Марія Іовівна	-	40
		643	Діти: - Тетяна	-	20
		644	- Василь	17	-
		644	- Парасковія	-	18
		644	- Іван	14	-
169	676	676	- Микита	13	-
		677	Тимчук Авксентій Пилипович	25	-
		678	Його дружина Текля Тимофіївна	-	24
		645	Дочка Марина	-	1
		646	Тимчук Данило Ілліч	40	-
647	Його дружина Ганна Антонівна	-	36		

		648	Діти:			
			- Євдокія	-	14	
	170	680	- Феодосій	7	-	
		649	- Парасковія	-	5	
		681	Тимчук Павло Євсейович	66	-	
		650	Його дружина Ганна Олексіївна	-	65	
		682	Син Яків	41	-	
		651	Його дружина Домнікія Андріївна	-	41	
		683	Діти:			
			- Трохим	15	-	
	171	652	- Мавра	-	11	
		684	- Юхим	9	-	
		685	- Андрій	5	-	
		686	Тимчук Макар Євстахович	46	-	
		653	Його дружина Юліана Василівна	-	55	
		654	Діти:			
			- Дарія	-	24	
		687	- Гаврило	21	-	
		655	Ткачук Дарія Іванівна	-	65	
	172	688	Ткачук Василь Іванович	30	-	
		656	Його дружина Парасковія Степанівна	-	20	
		657	Дочка Марія	-	4	
		689	Ткачук Філімон Іванович	52	-	
		658	Його дружина Степанида Гнатівна	-	43	
		690	Ткачук Євген Іванович	35	-	
		659	Його дружина Мотря Федорівна	-	31	
		660	Дочка Олександра	-	6	
		691	Ткачук Леонтій Васильович	33	-	
		661	Його дружина Юстина Дмитрівна	-	31	
		692	Діти:			
	173		- Гнат	11	-	
		693	- Іван	8	-	
		694	- Ілля	6	-	
		695	Тремба Петро Микитович	57	-	
		662	Його дружина Ганна Василівна	-	58	
		663	Діти:			
			- Феодосія	-	23	
	174	696	- Сергій	29	-	
		664	Його дружина Парасковія Федорівна	-	22	
		665	Цимбровська Ксенія Євстахівна	-	60	
		697	Цимбровський Петро Миколайович	25	-	
		666	Його дружина Пелагія Федорівна	-	31	
		698	Цимбровський Кирило Миколайович	40	-	
		667	Його дружина Ксенія Онуфріївна	-	40	
		699	Син Федір	22	-	
	175	700	Цимбровський Яків Миколайович	35	-	
		668	Його дружина Домнікія Василівна	-	31	
		701	Цимбровський Семен Михайлович	58	-	
		669	Його дружина Марія Микитівна	-	43	
		702	Діти:			
			- Діамід	24	-	

176	703		- Василь	22	-	
	704		- Ісидор	10	-	
	705		- Костянтин	27	-	
		670		Його дружина Юліанія Тарасівна	-	24
				Діти:		
		671		- Олександра	-	6
	706			- Іван	3	-
		672		- Наталія	-	1
	707			Цимбровський Іван Михайлович	42	-
		673		Його дружина Марія Василівна	-	44
177		674	- Євдокія	-	3	
	708		- Василь	9	-	
		675		- Наталія	-	13
	709			Цимбровський Василь Пилипович	53	-
		676		Його дружина Марія Гнатівна	-	55
				Діти:		
		710		- Іван	27	-
		711		- Ніл	23	-
		677		Чернявська Феодосія Василівна	-	26
		712		Чернявський Трохим Васильович	39	-
178		678		Його дружина Євгенія Миколаївна	-	34
				Діти:		
		713		- Мирон	16	-
		714		- Ілля	12	-
		715		- Андрій	4	-

ВСЬОГО по парафії (с. Лози, с. Кривчики, с. Котюжини) рахується:

- дворів - 271½;
- осіб чоловічої статті – 1086;
- осіб жіночої статті - 1055;
- обох статей - 2141.

В т.ч. по с. Кривчики:

- дворів - 97;
- осіб чоловічої статті – 389;
- осіб жіночої статті - 374;
- обох статей - 763.

Парафіяльний священник Петро Трилеский.

Псаломщик Давид Цибульський.

Частина 6. Духовні обереги, побут і традиції, звичаї і повір'я мешканців с. Кривчики в XIX ст.

Не маючи власної церкви, мешканці с. Кривчики протягом століть задовольняли свої духовні потреби, хрестили новонароджених, відспівували покійників у церкві Покрови Пресвятої Богородиці с. Лози, тому її історію постараюся детально дослідити. Основними джерелами є «Клірові відомості і опис церков Кременецького повіту 1829 року»⁸⁸, «Історико-статистичний опис церков і парафій Волинської єпархії» - дослідження викладача Волинської духовної семінарії (м. Кременець) Миколи Івановича Теодоровича, виданий у

друкарні Почаївської Успенської лаври у 1893 році та «Літопис по Лозо-Котюжинській парафії Кременецького повіту Волинської губернії», написаний 15 серпня 1895 року місцевим парафіяльним священником Семеном Білецьким за дорученням Волинського церковно-археологічного товариства і єпархіального архіву під керівництвом О. Фотинського.

Відомості про Покровську церкву с. Лози Кременецького повіту за 1829 рік написані місцевим парафіяльним священником Яковом Ржепецьким і дяком Костянтином Бречкевичем. Священник Яків Михайлович Ржепецький 47 років, вдівець, син священника, без духовної освіти, 12 червня 1807 року був висвячений єпископом Волинським і Житомирським Данилом і призначений на служіння в с. Лози. Два його сини – Пилип (20 р.) і Ілля (16 р.) навчалися у Волинській духовній семінарії. Дяк Костянтин Феодосійович Бречкевич 26 років, не одружений, син священника, закінчив нижче відділення Острозького повітового училища, призначений на посаду 14 жовтня 1817 року. Паламар Полікарп Васильович Колежинський 22 років, не одружений, син священника, призначений на новостворену посаду 22 лютого 1922 року. В 1829 році села Лози і Кривчики належали поміщику графу Карлу Мнішеку. В с. Лози було 36 дворів, проживало 144 особи чоловічої статі і 151 особа жіночої статі. В с. Кривчики було 35½ дворів, проживало 139 осіб чоловічої статі і 143 особи жіночої статі. Церква і дзвіниця були дерев'яні, стосовно часу спорудження інформація відсутня. Присадибної землі і городу при церкві одна десятина⁸⁹, орної – 24 десятини, сінокоосу 5 десятин, під хутором з лісом і місцем для пасіки одна десятина. На цю землю є план і віддаточний лист від 1826 року. Дерев'яний будинок для священника побудований, як і інші господарські будівлі, на церковній землі. Для церковнослужителів на церковній землі також був побудований будинок. Священник і церковнослужителі плати від скарбниці не отримували. На парафії здавна з кожного господаря в рік збирали для священника 15 коп. сріблом і 15 коп. сріблом для дяка. Паламарю утримання не було передбачено. Опис церковного майна був проведений в 1806 році і затверджений керівником Кременецького духовного управління протоієреєм Павлом Громачевським. Прихідно-розхідні книги прошнуровані і скріплені печаткою духовного управління в 1824 році. Копії метричних книг зберігалися з 1743 року, сповідні розписи з 1808 року, шлюбні обшуки з 1804 року на 20 аркушах заповнені, а з 1820 року із 54 аркушів заповнені лише 11.

В 1895 році церква Покрови Пресвятої Богородиці с. Лози була у складі Лозо-Котюжинської парафії 2-го благочинного округу, який розташовувався на південь і південний-захід від повітового центру м. Кременець. Благочинним був священник Свято-Миколаївської церкви с. Колодно Юліан Петрович Чижевський (з 30 грудня 1885 року). Парафія складалася із сіл Лози і Кривчики та приєднаного у 1831 році с. Котюжини, де була церква св. архідиякона Стефана (Степана). Думаю що причина приєднання – реакція влади на національно-визвольне повстання 1830-1831рр., яке розпочалося у Королівстві Польському і поширилося на Правобережну Україну та його підтримка місцевим населенням.

За даними М. Теодоровича, який розпочав збір матеріалів для свого дослідження у 1886 році, села Лози і Кривчики в той час були у власності Івана Андрійовича Толлі, власника Вишнівецького маєтку, а Котюжини – графа генерала Ржевуського. Дворів у складі парафії було 188½, парафіян 1514 осіб обох статей, римо-католиків - 43 особи обох статей, розкольників – 7 осіб обох статей, євреїв – 18 осіб обох статей. Священником з 4 червня 1866 року був Семен Климентійович Білецький, псаломщиком з 1 червня 1874 року Степан Романович Бичковський⁹⁰. За даними літопису С. Білецького в 1895 році села Лози і Кривчики були у приватній власності князя Василя Кочубея, а Котюжини – графа генерала Ржевуського⁹¹. В с. Лози було 62 ¾ дворів, с. Кривчики - 70 ¾ дворів, с. Котюжини - 72 ¾ дворів. Всього на парафії проживали 1801 мешканець, з них 892 чоловічої і 909 жіночої статі, а також 48 євреїв обох статей і 44 поляків обох статей⁹².

Ознайомимося з історією церкви Покрови Пресвятої Богородиці с. Лози. У південній стороні с. Лози на березі р. Горинь в кінці XIX ст. ще існував невеликий фруктовий сад і парк, які належали власникам Вишневецького маєтку. В парку, де росли височенні тополі і вікові липи, в минулому на острівку був невеликий палац, побудований князем Михайлом Вишневецьким і з незапам'ятних часів церква, яка в 1743 році була перенесена на теперішнє церковне подвір'я. На брусах її стін знаходилися зроблені сокирою знаки, які робляться майстрами при перенесенні дерев'яної споруди з одного місця на інше для зручності складання. Церковне подвір'я розташовувалося на невеликому підвищенні на відстані 18½ сажнів⁹³ від хатів мешканців села, площа 704 кв. сажнів⁹⁴. В кінці XIX ст. на подвір'ї знаходилися стара і нова церкви, а в минулому був цвинтар, час заснування якого невідомий. Ми можемо лише припустити, що заснований він був не пізніше спорудження старої церкви на острівку і розташовувався на околиці села, тому що інформації про інші старі цвинтарі на території села немає. Під час закладання фундаментів нової церкви на території церковного подвір'я, а також на розташованих поруч дорогах, знаходили багато людських кісток. Діючий цвинтар, час заснування якого старожили не пам'ятають, знаходився на відстані однієї версти⁹⁵ на північний схід від церкви у напрямку с. Кривчики. Він був обнесений валом, має вигляд прямокутника шириною 21 і довжиною 31 сажнів. Пізніше до нього було добавлено невеликий кусок землі у вигляді трикутника.



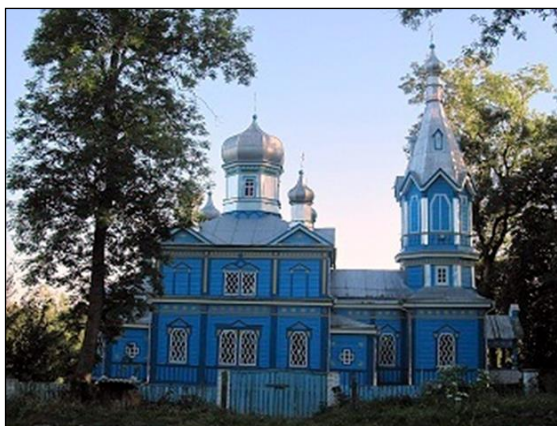
Реконструкція вигляду старої церкви за описом.
(Церква 1715 року в с. Бужани Володимир-Волинського повіту. 1916. Листівка).

С. Білецький детально описав стару церкву. Вона була дерев'яна, побудована у вигляді подовженого хреста, одноповерхова, у вигляді корабля. Зовні споруда обшальована дошками. Висота її 18 аршин⁹⁶, ширина 7 аршин, довжина 20 аршин. Кладка стін суцільна з дерев'яним кріпленням. Покрівля церкви округла, покрита залізом з однією банею, хрест на ній залізний восьмикінцевий і два залізні хрести чотирьохкінцеві на даху будівлі зі східної і західної сторін. Навколо церкви була влаштована галерея. Вікон із залізними решітками у храмі було дев'ять, без решіток - трое. Дверей одинарних, які відкриваються всередину церкви - трое, ганку - одні. Після перенесення церкви з острівка на

нове місце, біля неї було збудовано одноповерхову дерев'яну дзвіницю. Дзвони з неї в 1887 році були перенесені у новозбудовану церкву. Дерев'яна огорожа навколо церкви, з одними одинарними воротами і трьома хвіртками, побудована за кошти парафіян в 1871 році. В 1804 році церква була зовні відремонтована, в т. ч. пофарбований дах. Всередині церква хрестовидна, притвор один, вітвар від храму відділений дерев'яним іконостасом, який в 1888 році був перенесений у новозбудовану церкву. Бокових прибудов п'ять. Стіни всередині храму пофарбовані зверху клеючою фарбою, а знизу, на один аршин від підлоги, масляними фарбами. Підлога дерев'яна, соснова. Вітвар розташований на схід, невеликий, без перегородок. Престіл дерев'яний, православний. Чи були мощі в хресті, покладеному під престіл, невідомо.

Нова церква на честь Покрови Пресвятої Богородиці з благословіння високопреосвященого Тихона, бувшого архієпископа Волинського, постала, як пише М. Теодорович, стараннями місцевого священника С. Білецького. Її будівництво в одній споруді із дзвіницею тривало один рік і чотири місяці - з липня 1886 року по 10 листопада 1887 року. Воно проводилося за кошти парафіян по проекту архітектора Скуратова. На будівництво було витрачено шість тис. крб. – одна тисяча на матеріали і п'ять тисяч майстрам за роботу. Будівництво виконували майстри під керівництвом майстра-будівельника Молодченко, контракт з яким зберігався у церковному архіві. Освячення храму було здійснено 18 лютого 1888 року благочинним священником Юліаном Чижевським.

Допомогу на будівництво церкви розмірі 500 крб. в червні 1886 року надав власник Вишнівецького маєтку Іван Андрійович Толлі.



Церква Покрови Пресвятої Богородиці с. Лози
(вигляд з півночі)

Храм дерев'яний, шестикупольний, в одній споруді з дзвіницею, обшальований дошками. Висота $23\frac{1}{2}$, ширина $12\frac{1}{2}$, довжина $30\frac{1}{2}$ аршин. Споруда продовгувата, у вигляді восьмикінцевого хреста, одноповерхова, кладка стін суцільна, зв'язки стін дерев'яні і металеві. Дах шатроподібний, покритий залізом, головний купол стоїть на ліхтарі⁹⁷, чотири інші влаштовані на склепінні, а шостий влаштований на склепінні у вівтарній частині храму. Хрести на них залізні, восьмикінцеві. Вікон із залізними решітками двадцять п'ять, чотири вікна на головному куполі без решіток. Дверей одинарних троє, двостулкових, які відкриваються назовні храму - одні, окрім того одні одинарні двері у ризницю.

Паперть одна, сходи з чотирьох сторін. Двохповерхова дзвіниця об'єднана з церквою. Три вікна із залізними решітками і три без решіток. Одні великі одинарні двері до дзвіниці і двоє менших, одні до дзвіниці, другі до прибудови дзвіниці. Дзвонів на дзвіниці п'ять: перший вагою 6 пудів⁹⁸ із зображенням з однієї сторони розп'яття Господа Ісуса Христа, з другої сторони Пресвятої Богородиці без року виготовлення; другий без зображень, придбаний в 1885 році на кошти парафіян, вагою 2 п. 37 ф.; третій без зображень і року виготовлення вагою 2 пуди; четвертий без зображень, виготовлений в 1705 році вагою $1\frac{1}{2}$ пуда; п'ятий без зображень і року виготовлення вагою один пуд. Всі дзвони придбані за кошти парафіян. Ззовні храм пофарбований масляними фарбами, а дах мідянкою⁹⁹.

Всередині церква хрестовидна, із трапезною і вівтарем, який відокремлений від церкви іконостасом. Біля вівтаря і іконостаса є бокові приділи. Стіни розфарбовані масляними фарбами, зображень на них немає. Підлога в церкві і вівтарі дерев'яна, соснова, а в приділах церкви, в трапезній і дзвіниці – дубова. У вівтарі підлога і стеля пофарбована масляною фарбою. Такою ж фарбою пофарбовані стелі вівтаря, приділів, трапезної, дзвіниці і двері. Вівтар розташований у східній частині церкви, престіл дерев'яний, святих мощів під престолом немає. Антимінс із шовкової матерії, подарований в 1882 році архієпископом Волинським Тихоном. Горне (піднесене) місце влаштоване у заглибині стіни, в ньому одне місце для ікони. Престіл і жертвник влаштовані на амвоні, який від храму відділявся сходами. Жертвник влаштований у особливій прибудові з півночі на відкритому місці. Іконостас з колонами вирізаний із дерева у три яруси, царські двері прямі без особливих прикрас. Солея дерев'яна, піднята на дві сходинки і відділена від храму решіткою. Приміщення не опалювалося.



Церква Покрови Пресвятої Богородиці с. Лози
(вигляд з півдня)

За свідченням М. Теодоровича, описи церковного майна проводилися у 1806, 1866, 1884, 1887 роках. С. Білецький деталізував останній опис і ми маємо можливість із ним ознайомитися. У вівтарі церкви знаходилися запрестольний хрест з ручкою, ікона благословляючого Спасителя в нагорному кюті, ікони Божої Матері на стінах з лівої і правої сторін, на жертвнику ікона Спасителя. Над царськими воротами ікона Тайної вечері і Богородиці. На царських воротах іконостасу ікони із зображенням св. Євангелістів. У правій

стороні нижнього ярусу іконостасу на кожних дверях ікона архангела Гавриїла, на лівій стороні на північних дверях ікона архідиякона Степана, на п'єдесталі у правій стороні ікона Богородиці, яка рятує людей в морі, а на лівій таке ж зображення св. Миколая. В другому ярусі, посередині, над царськими воротами, образ Нерукотворного Спаса, на правій стороні ікона Спасителя і Покрови Богородиці, на лівій ікона Богородиці і св. Миколая. Зверху над ними ікони дванадесятих свят, апостолів і пророків. В третьому ярусі ікона Спасителя, Богородиці і Предтечі. Ікони в інших місцях церкви. За правим крилосом ікона Іова, ігумена Почаївського, св. Володимира і св. Марії Магдалини. За лівим крилосом процесійний образ із зображенням з однієї сторони Покрови Божої Матері, з другої благословляючого Спасителя. Далше на стінах ікони святих Митрофана, Ол. Невського і Ганни. Ікони в трапезні і прибудовах – з правої сторони Спасителя і Богородиці, з лівої сторони Спасителя і Богородиці. Хрестів на престольних два, плащаниця одна, висить на правій вівтарній стіні в скляному футлярі. Біля плащаниці, на тій же стіні висять ікони Покрови Богородиці (виносна) і Спасителя. В прибудовах вівтаря на стінах невеликі ікони: в прибудові жертovníка ікона Божої Матері, а в другій прибудові, де ризниця і пономарня, об'явлення Богородиці преподобному Іову Почаївському. В церкві є одна різьблена ікона Воскресіння Христового, два різьблених образи Бога Отця, що тримає кулю і сина з хрестом в руках. Над цими образами було проміння, на якому зображено «Всевидюче око», розташоване над обличчями Спасителя, Богородиці і Предтечі з вирізьбленим хрестом, на якому розп'яття Ісуса Христа з одним цвяхом в ногах. Над царськими воротами всередині іконостасу на іконі Божої Матері наступні маленькі ікони і привіски – з правої сторони ікони Божої Матері і Покрови Богородиці з привісками - рука і два серця, з лівої сторони - Богородиці і два серця як привіски.

Церковного начиння у храмі було недостатньо. Церковнослужбовий посуд – потирів два, на одному напис «Пріимите ядите і т.д.» з зображення ангела і розп'ятого Спасителя, дискос один, дарохранительниця одна, в ній два ковчеги для зберігання Св. Дарів, звіздця одна, ложки дві, копій два, одна мала дарохранительниця для напутьтя хворих, посуд для води і теплоти один. Весь цей посуд був придбаний за кошти парафіян. Кадила два, підсвічників виносних два і шість звичайних, 15 лампад, 2 панікадила, шлюбних вінків три пари, печатка церковна одна, дорніка¹⁰⁰ одна, купель одна.

Богослужбове облачення у церкві було наступне. Два облачення престолу і одне жертovníка з мішури¹⁰¹ жовтого кольору з вишитими на ньому хрестами з білого галуна, квітами і узорами, обшиті бахромою, підкладка колінкерна. Одне облачення на престол з шерстяної тканини синього кольору з вишитим білим галуном хрестом і колінкерною підкладкою. З тієї ж тканини одне покриття на аналої і, окрім цього, чотири покривала на аналої із ситцевої різнокольорової тканини. Дві пелени на престол і одна на жертovníк, з них одна з жовтої газети¹⁰² з вишитими на ній оксамитовими квітами, обшита бахромою з китицями по кутах. Така ж мішурна пелена з витканими на ній хрестами з білого газети з жовтою бахромою і китицями білого кольору. Хоругвів тринадцять, з них дві шовкові різнокольорові із зображенням на лицевій стороні Преображення Господа, а на другій Федора Тіроні, на другій хоругві з однієї сторони розп'яття Господнє, з другої св. Георгій. Ще дві хоругви із зображенням ікон з двох сторін, на одній ап. Іоан Богослов, на другій Іс. Христос і св. Кирило і Мефодій, на іншій хоругві на лицевій стороні зображення Богородиці, на другій Богоявлення Господнє. Інші хоругви виготовлені із шовкових різнокольорових тканин. Всі вони старі.

Священницьке облачення – дев'ять фелонів, шість епітрахилів, поясів, поручнів, покрівців і підризників, з яких п'ять з різнокольорової шерстяної і ситцевої тканин, один із шовкової різнокольорової тканини, один з напівпарчевої тканини з витканими на ній оксамитовими квітами і різними візерунками, з вишитим на плечах хрестом, два фелони із шовкової червоної тканини з прибором до одного із них, один фелон із напівшовкової тканини зеленого кольору з прибором. Два фелони із чорного плису¹⁰³ з вишитими на плечах

білим гасом хрестами і прибором. Два покрівця, один із мішури, а другий із напівшовкової тканини зеленого кольору. Все церковне облачення придбане на кошти церкви і парафіян.

При церкві існувала бібліотека, заснована місцевим священником, автором літопису, Семеном Білецьким у 1867 році. Вона складалася із 183 книг. Із них: 52 книги - Святе Писання, 59 – Богослужбові, 7 – писань святих Отців, 5 – співрозмовні, 3 – церковне управління, 6 – моралі, 87 – періодичні видання, 15 – історичні, 1- догматична.

У церковному архіві зберігалися: план на церковні землі, складений повітовим землеміром Алфеевим у 1864 році, затверджений губернським землеміром Попелем і дві завірені з нього копії; старий план на ті ж землі, складений повітовим землеміром 12 класу Дзіновицьким 4 вересня 1821 року; віддаточний лист на ці ж землі від 19 вересня 1826 року; метричні книги з 1746 року; сповідні розписи з 1816 року; шлюбні обшуки з 1858 року; клірові з 1829 року; прихідно-розхідна книга з 1809 року.

За інформацією М. Теодоровича церкві належала наступна земля: маєткова – 3 десятини, орна – 22 дес. 1757 сажн., лісовий сінокіс - 6 дес. 1380 сажн., під хутором і зарослями - 1 дес. 2233 сажн., під церковним подвір'ям - 704 сажн. Перша і друга зміни орної землі від церкви на відстані 2-х верст, третя – 1 версти, хутір на відстані $\frac{1}{4}$ версти, лісовий сінокіс в урочищі «Окіп» на відстані 3-х верст. Є невелика частина будівельного лісу¹⁰⁴. С. Білецький наводить наступні дані: орної і лугової землі 32 десятини 1757 сажн.; лісу - 8 десятин 1203 сажнів, два старих будинки для розміщення причту¹⁰⁵, одна комора, одна комірчина, дві стодоли, три хліви, три льохи. Всі ці споруди були старі, побудовані парафіянами і частково самим причтом у різній час¹⁰⁶.

По записах в метричних книгах, які зберігалися в Лозівській церкві з 1746 року, можна зробити висновок, що парафія була уніатською – книги велися часто на латинській або польській мовах, ревізувалися вони щорічно деканом і відмітки про ревізії зроблені на латинській мові. В 1779 році парафія була обрєвізована єпископом Луцьким і Острозьким Руської унійної церкви Купріяном Стецьким (у метричних книгах зберігся його власноручний підпис). З початком ХІХ ст. метричні книги велися на російській мові і подавалися на ревізію благочинному. Ото ж лише з 1800 року парафія стає православною і в ній з'являються православні священники. Священниками при церкві с. Лози були: з 1746 по 1804 р. ієрей Андрій Колединський, який іменується то «парохом», то «парафіяльним пресвітером», з 1804 по 1806 р ієреї Степан Лясковецький і Максим Захарович, з 1806 по 1807 р. - Антоній Чечельницький, з 1807 по 1836 р. - Яків Михайлович Ржепецький, при якому до Лозівської була приєднана Котюжинська парафія, з 1836 по 1837 р. його син Пилип Ржепецький, з 1838 по 1866 р. - Максим Прокопович, а з 1866 року - Семен Климентійович Білецький.

В 1800 році дяком згадується Онуфрій Кошлюк, Пилип Цалик з 1804 по 1819 р., Костянтин Бречкевич з 1819 по 1830 р., Олександр Цалик з 1830 по 1855 р., Флор Гаськевич з 1855 по 1862 р., Іван Рогальський з 1862 по 1872 р., Павло Красицький в 1872 р., Дементій Чижевський з 1872 по 1874 р., Степан Романович Бичковський з 1874 р.

Паламарями були: з 1822 по 1829 р. Полікарп Колежинський, з 1830 по 1842 р. Афанасій Левицький, з 1842 по 1857 р. Микола Булковський, з 1857 по 1862 р. Семен Левицький, з 1863 по 1882 р. Карпо Кубинський.

Проскурниці: Домнікія Захарович з 1846 по 1851 р., Марія Шафранська з 1851 по 1868 р., Пелагія Бречкевич з 1868 по 1878 р., Ганна Дачковська в 1880 р., Олена Яницька з 1881 по 1893 р., Сінклітікія Яницька з 1893 по т.ч.

Засобами утримання причту була плата від скарбниці, доходи від церковно-причтової землі і причтових споруд та винагорода від парафіян за послуги. З 1 травня 1843 року плата від скарбниці становила 202 крб. в рік на всіх. З 1 січня 1869 року причт став отримувати на рік наступні кошти – священник 300 крб., псаломщик 50 крб. і проскурниця 16 крб. Доходи від землі були незначні через високу ціну робочих рук, тому сінокоси і орна земля віддавалися для обробки селянам. Засіявши орну землю своїм насінням, вони

зобов'язані були віддавати половину зібраного урожаю. Причт часто потребував корму, який доводилося купувати. По встановленій традиції священник отримував від парафіян: за передшлюбну літургію 1-3 крб., за великий похорон 2 крб., за молитву рожениці і сповідь 1½ коп., за молебень і панахиду по 15 коп. Окрім того бували приношення хлібом і горілкою. Взагалі матеріально причт був не забезпечений і існування його було жалюгідне в порівнянні з посадовими особами світських установ.

Ще одним джерелом доходів церкви були пожертви братства і окремих парафіян. Братство при церкві існувало з давніх часів і складалося з почесних парафіян обох статей. Їх обов'язком була турбота про прикрасу і пишноту місцевої церкви.

Місцевий парафіяльний священник Семен Білецький у вищезгаданому «Літописі по Лозо-Котюжинської парафії Кременецького повіту Волинської губернії», не лише детально описав Лозівську і Котюжинську церкви, а зумів також глибоко дослідити побут, традиції, звичаї і повір'я мешканців парафії. І це не дивлячись на те, що він не був місцевим мешканцем, до того ж, найімовірніше, російськомовним. Назви досліджуваних явищ він виписав українською мовою



Українська хата. Музей української народної архітектури та етнографії в Пирогові (біля Києва).

Будинки селян не відрізнялися особливою вишуканістю. Вони будувалися з дерева або з глини, долівка була земляна, дахи солом'яні, місцями зустрічалися черепичні. Димові труби здебільшого дерев'яні (плетені і обліплені глиною) або цегляні. Будинки всередині інколи ділилися на дві половини. Вхід в будинок був з двору. Інколи в стіні, протилежній входу, були двері з виходом на город або в садок. Ікони православного живопису здебільшого луб'яні¹⁰⁷.

Одяг мешканців був простий. Чоловіки у зимовий час носили кожухи або напівкожухи, а весною і восени свити - суконні куртки, які називалися «чемерками і лейбиками». Головним убором у чоловіків взимку була шапка, а влітку солом'яний капелюх, інколи кашкет. Взуття жінок мало чим відрізнялося від взуття чоловіків, хіба лише зроблене було більш акуратніше і майстерніше. Одяг жінок, особливо дівчат, майже нічим не відрізнявся від одягу міських жінок і дівчат – полотняна або ситцева сорочка, розшита українськими візерунками червоними нитками, різнокольорова паперова¹⁰⁸ або ситцева спідниця, така ж кофта (чемерка), довгі, як пальто, суконні кафтани (футерко, кожушок). Дублені кожушки були жовті або покриті чорним чи синім тонким сукном. На головах шерстяні або ситцеві хустки, а у дівчат у літній час вінки з квітів, прикрашені різнокольоровими биндами (стрічками), на шиї корали з хрестиками або маленькі образки. Як чоловіки, так і жінки, завжди оперізували верхній одяг поясом або крайкою. Чоловіки носили штани з великою матнею. Комірці сорочок зав'язували стрічками, переважно строкатого кольору. В кінці XIX ст. одяг селян почав втрачати свій попередній простий вигляд. Помітне було прагнення одягатися по-панському. Обов'язковим атрибутом одягу кожної дівчини у святкові дні була носова хустинка, але зовсім не для вжитку, а як прагнення наслідувати «панів».

Їжа селян була дуже проста - їли хліб з городніми овочами. М'ясо вживали у святкові дні і в урочистих випадках. Для поїздок у місто, в гості у селян були «васаги», а для збору урожаю вивезення гною та ін. господарських потреб - вози. Взимку використовували «гринджоли» для доставки дров, вивезення гною, тощо і, власне, сані для парадних виїздів. Їздили як правило на двох або трьох конях, інколи і на волах. Із чоловіків лише старі носили бороди, всі інші голилися.



Фото В.А.Світличного. Україна. Кінець XIX ст.

Селяни парафії найбільше поважали заняття сільським господарством, переважно землеробством. У володінні кожної сім'ї знаходилося біля півтора десятини орної землі. Якби землі у їх власності було достатньо, вони були б забезпечені в побуті. Система господарювання була трьохпільною. В полях селяни сіяли жито, рідко пшеницю, ячмінь, гречку, овес, горох, а інколи коноплю і картоплю, а на городах картоплю, мак, льон, коноплю, моркву, буряки, цибулю, часник, капусту, огірки і інші овочі. На луках збирали

сіно, але через малу їх кількість відчували велику недостачу корму. Худоба була дрібної породи – коні, бики, корови, свині, вівці, а з птиці лише кури, рідко гуси і качки. Садівництво було в поганому стані, бджільництво розвинуте мало. Пасік на парафії було 14. Селяни орендували землю у власника маєтку за половину врожаю та займалися деякими ремеслами, переважно пошиттям взуття і тканням полотна. З тієї ж причини вони змушені були працювати на місцевому лісопильному заводі (у Лозах. В.К.). У вільний час, здебільшого зимою, селяни займалися перевезенням – возили на лісопильний завод різні матеріали, а звідти вивозили пиломатеріали на найближчу залізничну станцію Рудня-Почаївська за 45 верст. Селяни парафії були малозабезпеченими і ніхто із них не міг похвалитися не лише своїм багатством, а навіть своїм достатком. На парафії два водяні млини, які належать власнику маєтку і знаходяться в оренді у єврея і розкольника та один лісопильний завод. Вони давали можливість заробітку і, водночас, були розсадниками зла, так як селяни там зустрічалися із різними непересічними особами, від яких переймали багато дурного і зароблені гроші не приносили їм користі.

В селянському побуті все батьківське майно належало лише синові, дочку видавали заміж з двору. Якщо сина не було, то правом успадкування користувався зять (приймак). На жаль, дуже часті поділи в селянських сім'ях згубно впливали і руйнували їх. Не встигне батько женити сина, як той вимагав відокремлення. Розпочиналися довгі суперечки, позови, часто доходило і до бійок. Батько, щоб відновити спокій у сім'ї, виділяв сина. Те ж повторювалося і з іншими синами, і навіть із останнім, якщо батько, будучи ще не старим, не хотів поступитися своїми правами в домі. Сім'я в господарському плані слабшала. Молоді господарства у всьому відчували скруту, яка закрадалася нерідко і в будинки батьків. Це приводило дуже часто до боргів і справа закінчувалася кабалою християн жидами-лихварями або, що найгірше, молодий господар, не звиклий до постійної скрути і горя, наважувався інколи на більш безбожну справу і нерідко закінчував своє господарювання на лаві підсудних. Але такі приклади не діяли на селян і пристрасть до виділення, бажання швидко стати самостійним, незалежним господарем з кожним роком посилювалася. Стан господарств, який і так бажав кращого - погіршувався. Старший в сім'ї, якщо він дбайливий господар, турбувався про неї. Він користувався повагою не лише серед своїх рідних, але і в колі сусідів, односельчан. В іншому випадку він був нерідко причиною суперечок, розбрату і розорення. Такий глава сім'ї не тільки ніким не поважався, а навпаки, всі на нього дивилися як на людину пропашу. Наймити і наймички, на яких всі дивилися із жалем, як на людей нещасних, несли на собі всі труднощі домашнього господарства. Вони були безмовними істотами, які повинні в господарстві все зробити, кругом встигнути, і якщо селянин з ними поводився по-людськи, як з рівними собі, то це робилося лише для чужого ока, щоб не «судили» люди.

Селяни дивилися на значення і силу общини дуже широко. Прислів'я «Громада – велика людина» якнайкраще це пояснює. Громада все могла зробити. Кожен селянин вважав дуже великою честю мати право участі у сходці і вважав святим обов'язком брати участь і

вирішувати світські справи. Вважалося страшним безчестям і ганьбою, якщо його з якоїсь причини позбавляли права голосу. По всіх суперечках, усіх незначних справах і вчинках, селянин судився громадою і рішення останньої вважалося безапеляційним – «проти громади не підеш». Дійсно, сільському сходу були дані великі права. Слухаючи виступаючих, які вмюють багато говорити і, будучи переконаними ними, учасники сходки вирішували справи не завжди справедливо. На вирішення миром будь-якої справи, на жаль, мав великий вплив підкуп і могорич, без якого у селян не робилася жодна справа. Всяка купівля і продаж, будь-яка угода не обходилася без могорича. Будь-яке прохання чи послуга, про яку вже прийнято згоду, якщо вона не була підкріплена могоричем, для селянина не була обов'язковою. Наділені владою селяни – староста, сотський та ін., користувалися повагою, їх слухалися як керівників, від них вимагали відповідального виконання своїх обов'язків, але разом з тим бажали, щоб вони дивилися на провини селян поблажливо. Саме тому на ці посади обирали людей тихих, незлобливих і мовчазних, яким, якщо і діставалося від керівництва за провини односельчан, то останні не вважали за потрібне щось робити в захист, а лише співчували на словах в горі, що їх спіткало. Багаті і галасуни мали велике значення на сільському сході і були у шані, перші за свій матеріальний стан, другі за красномовство. Це були люди бувалі і з великим життєвим досвідом. Слово багатого часто мало вагоме значення і досягало своєї цілі, так як багато селян старалися полестити багачу, сподіваючись мати з цього для себе в майбутньому якусь користь. Що багатий міг зробити, завдяки своєму матеріальному стану, те саме галасун досягав красномовством і нахабством, які магічно впливали на селян.

На парафії було 1797 осіб православних і 4 розкольника. Розкольники не зближувалися із селянами, а ставилися до них вороже, гірше євреїв. Місцеві мешканці також холодно відносилися до неправославних, але через своє лицемірство були не проти з ними дружити. Селяни були релігійно набожні, постійно відвідували храм Божий, шанували свята, суворо дотримувалися постів, деякі постилися по понеділках і суботах, а окремі, особливо старі жінки, старалися в ці дні взагалі уникати їжі. Сповідалися, крім пасхального Великого посту, декілька разів на рік - під час постів Петрівського, Успенського і Пилипівки. За останні десять років, тобто з 1883 по 1895 рр. лише 12 осіб не було у сповіді, і то по непорозумінні - не бажали віддавати гроші на церковну парафію.

При настанні встановлених Церквою постів взагалі зовсім не вживали скоромної їжі, навіть при хворобах. На думку народу, порушення посту це великий гріх і якщо запропонувати комусь із парафіян спробувати скоромного в піст, то можна було чікувати такої відповіді: «Що я собака, щоб в піст скоромне їсти». Під час прийняття Святих Таїнств кожен сповідник підходив до присутніх в церкві рідних та знайомих і просив прощення словами: «Простіть мені перший раз, і другий раз, і третій раз». Кожен, хто вислуховував це, відповідав: «Бог простить». При цьому відбувався нахил голови.



М. Пимоненко. Ранок Христового Воскресіння.
1891. Полотно, олія.

Деякі свята відзначали з великою урочистістю, інші з меншою, одні за одним звичаєм, другі за іншим. Під час святкування Світлого Христового Воскресіння, або помісцевому «на Великдень», існувало досить багато особливостей. Приготувавши себе до цього свята суворим семитижневим постом і вислухавши великопісні молитви, які священником читалися по хатах всіх парафіян, останні зустрічали і проводили його з великою урочистістю і благоволінням. Ще з вечора всі вони, одягнуті у найкращий святковий одяг, збиралися на церковному подвір'ї, де вели себе поважно - одні сиділи і розмовляли біля розкладених багать, інші слухали біля церкви Діяння святих апостолів, які читали освічені

розкладених багать, інші слухали біля церкви Діяння святих апостолів, які читали освічені

парафіяни. Кожен намагався зустріти це свято без сну і бадьорим. При перших звуках церковних дзвонів храм швидко наповнювався парафіянами. На їх обличчях було видно велику втіху, кожен відчував щось неземне. На радісне привітання священника в двох, але багатозначних словах «Христос воскрес!» дружно відповідала церква - «Воістину воскрес!». Під час і після завершення ранкової служби проходило взаємне цілування. На церковному подвір'ї відбувалося освячення принесених парафіянами пасок, яєць, сиру та ін. Після виходу із храму селяни розговлялися і розходилися по домівках. Пообідавши, вони спішили знову на церковне подвір'я. Тут старші люди спілкувалися, а молоді розважалися різними іграми – били яйця (крашанки, писанки), влаштовували хороводи аж до вечірньої служби, яка відбувалася о 3-4 годині вечора. На церковному подвір'ї було чути голосні пісні. – «Почнем кривого танцю, не вивидем кінця»¹⁰⁹, «Дівки й молодиці терем будували»¹¹⁰, «Зайчику сивесенький, малесенький»¹¹¹, «Гороше, гороше, сію тебе, бо ти хороший»¹¹² та ін., які супроводжувалися сміхом і жартами. На вечірній службі, при цілуванні хреста, селяни клали по одному яйцю в дохід причту. Як і в перший день, на другий і третій відбувалися хресні ходи навколо церкви. У всі три дні лунали цілоденні церковні дзвони. Взагалі святкування Воскресіння Христового проходило надзвичайно урочисто. Крім того, потрібно відмітити, що в ці дні селяни старалися чим тільки можна обдарувати жебраків, яких в цій місцевості дуже багато. У Фомину неділю в Котюжинах на кладовищі проходило поминання покійників, а в Лозах у понеділок.

В день св. Георгія Змієборця молилися за дарування здоров'я худобі. Св. Георгій Змієборець вважався покровителем стад. «Всяка Мотрона має свого патрона» - так говорили селяни. В цей день вони не їли скоромного, а обов'язково постилися. Дехто зовсім нічого не їв до самого вечора.

В день св. Миколая, яке називають «весняним Миколою» молилися за збереження стад від вовків: «Святий Миколаю, вижени вовків до краю». Напередодні Миколая нічліжники, тобто ті, хто пасе коней вночі, робили гулянку, для чого кожен з них задалегідь приносив у домовлене місце горілку і їжу.

На Преполовнення, яке називали «Суша середа» (Рахманський Великдень. В.К.) зберігся звичай кидати на воду шкаралупи освячених на Великдень яєць. Шкаралупа, за переконанням селян, відносилася течією в далеку країну, де в цей день святкують Пасху і люди, які там живуть, по цьому дізнаються, що в Україні вже був Великдень.

У свято Вознесіння Господнього пекли паски і фарбували яйця, які роздавали жебракам в пам'ять про Господа, який вознісся на небо.

У день Святої Трійці селяни прикрашали свої хати зеленню, тому воно так і називалося – «Зелені свята». Тривало це свято три дні. На другий день хлопці влаштовували у складчину гулянку, на якій не було дівчат.

Селяни святкували і католицьке свято «Bożego Ciała («Божого тіла». В.К.)). В цей день багато-хто відвідував костьоли і замовляв там молитви «на Боже».

У день Різдва Іоана Предтечі (24 червня) збиралися трави, які вважалися цілющими від усіх хвороб і проти чар. В ніч перед цим днем багато хто ходив купатися, вивісивши, що це приносить здоров'я.

У день св. апостолів Петра і Павла, під час обіду, подавалися до столу «мандриги» - коржики із сиру. Жінки протягом Петрівки запасалися на літо сиром і маслом, і оскільки в цей час овочі ще не дозріли, то стіл, і так бідний, в Петрівку зовсім бідний. Чоловіки говорили, що жінки самі придумали Петрівку, щоб назбирати сиру на мандриги.

У день пророка Іллі, св. Марії Магдалини, Успіння прав. Анни селяни намагалися не працювати, а якщо і працювали, то лише на «толоці», по запрошенню друзів, в компанії.

У день вмч. Пантелеймона намагалися уникати роботи, тому що за народним переконанням він суворо карав порушників святості його дня і палив хліб, зібраний у копиці.

У день мчч. Маккавеєвих (1 серпня) після літургії освячувалося зілля, яке мало цілющу силу. Так як до цього часу всі трави вже дозріли, мають в собі плоди, то, по

висловлюванню селян, ці плоди просяться освятити їх. Освячені трави дають худобі, іншими кадять під час грози для того, щоб розігнати хмари. Освячений мак варився в молоці і його давали дітям від безсоння.

У день Преображення Господнього освячувалися плоди – яблука і груші. До освячення вважалося великим гріхом їх споживати. Крім того, в цей день, на думку селян, відлітають лелеки (бузьки) на зиму.

У день Усікновення голови Іоанна Предтечі дотримувалися найсуворішого посту, навіть вогонь у пічках не розводили. Не споживали молочні і м'ясні страви, а також фрукти, яблука, сливи та інші круглі плоди. Зрізати при корінні головку капусти вважалося гріхом, оскільки із зрізаної головки буде текти кров.

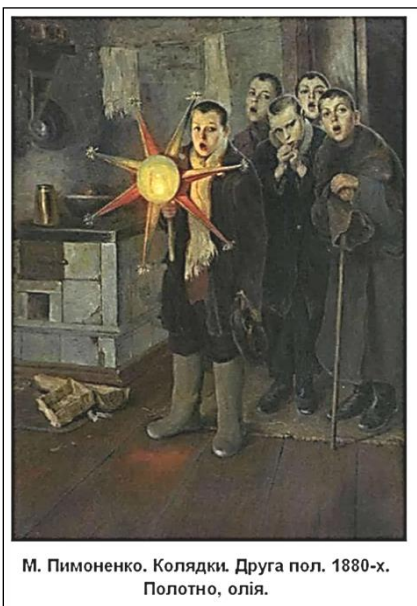
1 вересня, по віруванню селян, якщо піде дощ, то буде вся осінь дощова. Крім того, вірили, що в цей день диявол міряє горобців міркою (чверткою), «стрихульцем» скидає їх зверху і пускає по світу, а решту забирає собі.

У день Воздвиження Животворчого Хреста Господнього або по-народному «на Здвиження», вужі ховалися по норах і засипали на зиму, ластівки, побравшись за лапки, ховалися у воду і там залягали на зиму в найглибоких місцях.

У Дмитрівську суботу відбувалося поминання померлих.

У день св. ап. Андрія дівчата намагалися взнати своє майбутнє. Вони підвішували на цвяхові калиту, біля якої сідав веселий хлопець, що тримав в руці забруднену ганчірку. Дівчата по черзі підходили до калити і примовляли: «Іду, іду калиту кусати», а хлопець відповідав: «Як засмієшся, то буду по морді писати». Якщо дівчина утримається від сміху, то невдовзі вийде заміж. Деколи дівчата готували із тіста балабушки, які попарно клали на землю або лавку. Кожна пара балабушків носила ім'я хлопця і дівчини. Коли балабушки були готові, то впускалася голодна собака. Та пара здоби, яка поїдалася першою, означала, що приурочені до неї хлопець і дівчина незабаром одружаться. Інколи дівчата рахували кілки в частоколі і примовляли – «Чи вдівець, чи молодець». Якщо на останній кілок вийде молодець, то заміж вона вийде за молодого, якщо вдівець – то за вдівця. Деколи дівчата сіяли на двері конопляне насіння і співали – *«Святий Андрію! Конопельки сію, а запаскою волочу, бо заміж хочу»*. Інколи вони клали на стіл дві тарілочки, під одну ховали чепець, а під другу квітку. Якщо дівчина візьме ту тарілочку, під якою був захований чепець, то вийде заміж, а якщо з квіткою, то буде діувати. При цьому тричі промовлялося - «Доле, доле іди до мене вечеряти».

У день Покрови Пресвятої Богородиці храмове парафіяльне свято і в церкву приходило багато людей. Інколи напередодні цього свята варили мед.



М. Пимоненко. Колядки. Друга пол. 1880-х.
Полотно, олія.

У день св. Параскеви жінки утримувалися від прядіння.

На Пилипів піст священник обходив хати селян з молитвами.

У день св. Катерини селяни не працювали. Хлопці гадали на імена своїх майбутніх дружин. При зустрічі із жінками вони запитували - *«Як зवेशся?»*. Ім'я у відповідь і приймалося за ім'я майбутньої дружини.

Напередодні Різдва Христового був найсуворіший піст. Багато селян до сходу зірки нічого не їли. Вдень у хаті прибирали, а ввечері зять приносив сніп жита, пшениці і сіна, яке стелили на стіл і накривали скатертиною в пам'ять про Ісуса Христа, який після народження був покладений у ясла на сіно. Також сіно клали під образами в куті на лавці, на нього ставили снопи жита, пшениці і кутю, накриту хлібом-

книшем. Попіл із дров, на яких варили кутю, викидали на сніг, щоб родилися чорні овечки. На початку вечері, яка складалася із декількох пісних страв, подавали кутю.

На перший день Різдва Христового, яке святкували дуже урочисто, починалася коляда. Групи хлопців ходили по селу і співали коляди або тропарі святу та вітали господарів зі святом, які їх пригощали горілкою, винагороджували грошима і пирогами. Найбільш поширена місцева коляда – *«Видить Бог, видить Творець, що мир погибає»*¹¹³. Із цього дня починалися так звані «Святі вечори», які продовжувалися до Хрещення і під час яких ніхто не працював.

На третій день свята храмовий празник у селі Котюжини, в церкву приходило багато людей та інколи напередодні варили мед.

Святкування Нового року розпочинали ще з вечора. Вечеря складалася з декількох м'ясних страв. Коли починало смеркати діти вирушали щедрувати. Вони заходили у хату або стояли під вікном і співали пісні із приспівом *«Щедрий вечір, добрий вечір»* та отримували за це гроші або книші з ковбасою. Зранку хлопчики ходили по хатах віншувати. Ввійшовши у хату, вони кидали на долівку зерно або горіхи, примовляючи - *«Роди Боже жито, пиєницю і всяку пашницю. В запічку дітей копицю. В полі зерно, в хаті добро...»*. Селяни вірили - як проведеш перший день нового року, так пройде і весь рік. З огляду на це, всі старалися провести його весело.

Вечір напередодні Хрещення Господнього називався «Голодна або пісна кутя». Це день дуже суворого посту. До освячення води селяни зовсім нічого не їли. На вечерю обов'язково мала бути кутя.

Хрещення, яке називали «Водохрищі», святкували дуже урочисто. В цей день не лише у храмі, а й на церковному подвір'ї було багато людей. На Водохрищі у храмі були чи не всі дівчата, які з цього дня очікували сватів. *«Як вода освятиться, то й парубок припхається»*.

Днем св. Івана Хрестителя закінчувалися свята, які розпочиналися на Різдво Христове. У цей день селяни не плели мотузки, не гнути полоззя і ободи, щоб худоба не народжувалася з кривими ногами або не сталися інші нещастя.

У день Стрітіння Господнього, яке називали «Стрітінням», зима зустрічалася з літом. Вночі перед цим святом ходили по воду, яка за вірою селян мала цілющі властивості.

Понеділок після Неділі блудного сина, в яку селяни не проводили одружень, щоб не бути подібними до євангельського блудного сина, називався «Покаянним». У цей день, а також і в наступну неділю, яка називалася «Покаянною», селяни постилися і уникали різних веселощів.

На Пущення селяни любили повеселитися. Збиралися разом у шинку, зокрема жінки, де святкували Колодку. Свято це супроводжувалося танцями і розвагами протягом всього тижня. Співали наступну пісню – *«У нашої колодоньки золотая головонька, а срібне личечко, бо у ній веселечко»*. Колодка в понеділок «народилася», у вівторок «хрестилася», у середу «по хрестинах», у четвер «по третинах», а в п'ятницю «вмерла», а в суботу «поховали» - тому святкувалися усі ці дні.

У день св. Олексія, місцева назва - «теплий Олекса», селяни намагалися уникати роботи, щоб позбутися повеней, якими завідує св. Олексій, а також у цей день пасічники виставляли зі зимівників пасіки.

Яка погода на свято Благовіщення, то, по народному віруванню, така ж буде і на перший день Великодня. У цей день прилітали лелеки.

На Вербну неділю у храмі завжди багато парафіян. Не було жодної хати, яка б не посилала хоча б одного члена сім'ї у святий храм. Кожен поспішав отримати вербу. При поверненні додому цією вербою били домашніх, промовляючи: *«Верба б'є, не я б'ю. За тиждень Великдень»*. Верба використовувалася при вигоні перший раз худоби в поле.

Якщо у Великий четвер буде погода, то, за вірою селян, буде врожай картоплі.

Хресні ходи здійснювалися лише при наближенні якогось нещастя – пошесті, голоду, різних епідемічних хвороб. Під час посухи бували хресні ходи на поля.

Селяни дуже часто ходили на поклоніння в Почаїв, розташований за 20 верств, звідки приносили освячену воду і свічки, а також в Решнівку та Онішківці.



М. Пимоненко. Свати. 1882. Полотно, олія.

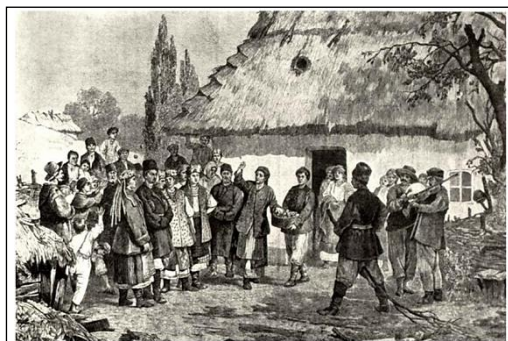
При хрещенні дитини селяни дотримувалися наступних традицій: коли породілля відправлялася хрестити дитину, то на поріг хати клали сокиру, через яку вона переступала, крім того їй давали цілушку хліба, кусочок солі і часнику, які після повернення з'їдалися. Все це робилося для захисту дитини від перестріту і зурочення. Якщо дитина під час хрещення кричала, це означало, що вона невдовзі помре. Хрестини, як і будь-які інші події в житті селянина, закінчувалися застіллям. Раніше хрестини святкувалися три дні, але в кінці XIX ст. ця традиція поступово відходила і лише інколи дотримувалася.

Селянське весілля було обставлене багатьма обрядами і піснями, початок яких у глибокій давнині. При настанні часу одружувати сина, батьки, попередньо порадившись між собою, намагалися вибрати дівчину на свій розсуд, а на випадок відмови і другого кандидата в дружини свого сина. В більшості випадків син підкорювався волі батьків і погоджувався, інколи відмовлявся. Після вибору нареченої починалося сватання, яке відбувалося за участі двох осіб – сватів, які мали повагу і вирізнялися красномовством. Під час весільної церемонії вони відігравали головну роль. Свати, пригостившись в хаті нареченого, обов'язково в пізній час, вирушали в дім до батьків обраної нареченої, взявши з собою пляшку горілки і буханку хліба. В який би пізно вони не прийшли, батьки дівчини відчиняли двері. При вході в хату свати пояснювали причину свого приходу і пропонували прийняти принесену ними буханку хліба. Якщо батьки дівчини були згодні прийняти сватання хлопця, то вони брали хліб і починали розмову зі сватами. Після цього запитували думки у дівчини, яка, при згоді, випивала чарку горілки до хлопця. У випадку, якщо батьки дівчини, вислухавши сватів, вирішували, що хлопець, який їх послав, не вартий їхньої дочки, то вони відмовлялися прийняти хліб. Отримавши відмову, свати відправлялися до другої дівчини.



В.Маковський. Дівч-вечір. 1883. Полотно, олія.
Національний музей «Київська картинна галерея»

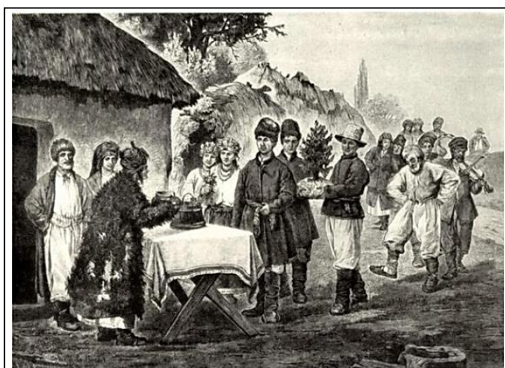
Напередодні заручин молодий із дружною, а молода із дружкою обходили родичів і запрошували їх на гостину. Під час заручин гості в хаті молодого пригощалися і відправлялися до молодої, куди молодий заздалегідь доставляв горілку і закуски, оскільки заручини мали бути за його кошти. Молодий з родичами і сватами в хаті молодої пригощалися і вона вручала їм подарунки (хустки). Після гостини всі поверталися в хату молодого, де застілля продовжувалося.



І.Жакевич. До вінця. 1893. Папір, олівець.

Отримавши згоду священника на шлюб, молоді та їх батьки готувалися до весілля. В четвер перед весіллям в дім молодого запрошувалися два свати (старости), два або три дружби (боярини), сваха із молодих жінок, світилка із дівчат і господиня із літніх жінок, а

в дім молодої від трьох до шести дружок. Сваха і світилка бували з коштами, коли одна і друга могли перенести весілля у свої хати і без коштів, коли не могли цього зробити. В хаті ставили стілець, на якому кріпили гільце, по місцевому «теренка або галузка» - верхівка сосни або вишнева гілка. В присутності гостей, в основному дівчат, свати тричі



І. Іжакевич. Зустріч зятя тещою. 1898. Папір. Олівець.

віголошували благословення на прикрашання гільця – *«Благослови Боже тих, хто в цій хаті і при цьому столі тереночку прибирають, весілля зачинають»*.

Після благословення починали прикрашати гільце штучними квітами і стрічками, при цьому співалися пісні - *«Благослови Боже дві квіточки із руточки»*¹¹⁴

та ін. Молодий і молода пригощали дівчат горілкою. Після цього переходили до випікання короваю.

Молода з дружкою, а молодий із дружною, йшли запрошувати гостей на весілля, при цьому промовляли - *«Прошу на хліб, на сіль, на весілля»*.

На це кожен, до кого вони зверталися, відповідав - *«Веселися здоровий, нехай тобі Бог помагає в щасті,*

на здоров'я». Обійшовши родичів, вони поверталися у свої хати, де коровайниці пекли короваї. При вході у хату співали *«Вечір добрий тому, а хто в цьому домі, і старому, і малому, і Богові самому»*¹¹⁵. В суботу перед шлюбом, пізно вночі, молодий з друзями

відносили в подарунок молодій чоботи, молода дарувала йому хустинку і сорочку, а супроводжуючим лише хустинки. Після отримання чобіт молода одягала їх і дружки при найзворушливішому співі починали розплітати їй косу, яка так і залишалася розплетеною до кінця весілля.

Відправляючи молодих у святий храм, матері виходили у двір і окроплювали їх освяченою водою. У супроводі музикантів, які грали лише до воріт двору, боярів, дружбів і дружок, родичів, які співали весільні пісні, інколи і непристойні, але лише до воріт святого храму, молоді заходили в церкву.

Після здійснення обряду шлюбу, вони робили по три доземні поклони священнику і, отримавши від нього пастирські привітання, розходилися по своїх домівках. Під час шлюбу молода старалася наступити на ногу молодому, щоб мати над ним владу. Якщо у когось із молодих погасне свічка, той, за місцевим віруванням, помре скоріше.

Після обіду молодий ішов до молодої, взявши із собою ікону і коровай, окроплений освяченою водою, у супроводі музикантів, які грали всю дорогу, бояр, дружбів і інших гостей. В дорозі сільські хлопці декілька разів влаштовували йому «перепини».

При вході молодого у дім батьків молодої гості влаштовували йому останнє переймання. Біля порога хати ставили стіл, на який клали хліб, сіль і теща виходила вітати свого зятя. Навіть і влітку, вона завжди виходила в кожусі, вивернутому навиворіт *«щоб зять був багатий, як той кожух пелехатий»*.

Наливаючи йому чарку горілки, теща спочатку підносила її до свого рота, а потім віддавала зятю, який кидав її позад себе. Ззаду зазвичай стояли хлопчики, які старалися розбити кинуту чарку в повітрі, і коли їм це вдавалося, то це було гарною прикметою. Ввійшовши в хату, молодий в шапці підходив до



К. Трутовський. Весільний викуп. 1881. Полотно, олія. Національний художній музей України в Києві.

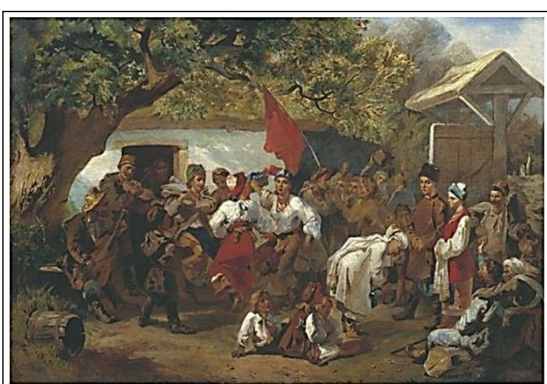


Leopold Geisbe wg Artura Grotgera. Zwyczaże i obyczaje ludu na Rusi. До 1867 р.

Ззаду зазвичай стояли хлопчики, які старалися розбити кинуту чарку в повітрі, і коли їм це вдавалося, то це було гарною прикметою. Ввійшовши в хату, молодий в шапці підходив до

молодої, яка з хлопчиком сиділа на посазі за столом, при цьому дружки співали: *«Братику, наміснику, сядь на кріселку, січи, рубай, сестри не дай»*. Молодий просив хлопчину продати своє місце. Проходила інколи тривала торгівля, під час якої молода повинна була плакати або вдавати, що плаче.

Отримавши плату за місце біля молодої, хлопчина ховався під стіл, а молодий сідав біля молодої і старався поцілувати її, вона ж не давалася. Після поцілунку молода сиділа спокійно біля нього. Свати розсаджували гостей за столи. Після пригощання відбувалося справжнє весілля, під час якого одні їли, інші пили, кричали, співали, танцювали і бешкетували. Потім молоді роздавали подарунки, за які потрібно було платити гроші. Після завершення вручення подарунків, молода знімала бинди, роздавала їх друзкам і вони разом із гостями відправлялися у дім молодого. З приходом молодята відправлялися «спати», а підпила родина, особливо жінки, так як чоловіки старалися бути відсутніми, виголошували самі сильні слова і співали непристойних пісень. Після появи наречених, якщо молода зберегла свою цноту до весілля, то воно проходило весело, в протилежному випадку продовження було дуже сумне. У понеділок ввечері гості, які збиралися на «перезву», виводили молоду із хати і переодягали будь-якого хлопця в одяг жінки. Накритий покривалом хлопець, який грав роль жінки, входив у хату разом із супроводом, який співав: *«Чи тур, чи туриця, чи то ваша молодиця?»*.



І.Соколов. Весілля на Україні. 1869. Полотно, олія.
Сумський художній музей.

У відповідь на це присутні в хаті співали: *«І тур, і туриця, і не наша молодиця»*. Так повторювалося два рази. За третім разом в хату входила молода і їй співали: *«Ні тур, ні туриця, бо то наша молодиця»*. Після закінчення пісень, молода сідала за стіл і її благословляли на зняття покривал, які батько молодої або сват знімали палкою. Потім гостям роздавали коровай, а вони перепивали молодим, тобто дарували їм гроші, а близькі родичі щось із домашньої худоби. Сват або староста супроводжував кожен подарунок дотепними жартами і побажаннями молодим: *«Щоб вони були веселі як весна, багаті як земля,*

дужі як вода...» У бідних сім'ях весілля цим і закінчувалося, а в більш заможних воно продовжувалося до четверга. *«Попала молода до череди – сидимо до середи»*. З кожним роком звичаї і традиції ці занепадали, а марнотратство, яке руйнувало селянські сім'ї, все збільшувалося. На горілку під час весілля селянин витрачав до 80 карбованців, що при його німецькому господарстві розоряло сім'ю. На весіллі молоді титулювалися «паном молодим, пані молодою», дружки – «мосьпані», дружби – «пан дружба» і т.д.

На похоронах були наступні звичаї. Коли покійника виносили з хати, то домовиною тричі стукали об поріг для того, щоб він більше не ходив після смерті. На покуті, під образами, ставили хліб, воду і свічку, які служили їжею для душі покійника, яка перебувала тут протягом трьох днів.

Всі явища природи – грім, блискавку, дощ селянин зустрічав хресним знаменням і молитвою, запалюючи страсні свічки, які для цього зберігаються від Страсного четверга. Крім того, існує повір'я, що, почувши перший раз грім, потрібно качатися на землі або підняти вісь воза, щоб не боліла спина.

Цікава думка С. Білецького, як духовної особи, щодо існуючих пороків серед парафіян - лицемірства, пияцтва, злодійства і перелюбства та причин їх виникнення. Лицемірство розвинулося в результаті несприятливих умов проживання селян, які знаходились у кріпосній залежності. Причина пияцтва - вплив євреїв, які в погоні за наживою безсовісно споювали народ. Злодійство - результат ледарства і небажання чесно працювати. Потребуючи куска хліба, людина приходила до думки красти чуже добро. Перелюбство розвинулося під час кріпосної залежності. Раніше воно стримувалося грубими

заходами – позбавлену цноти дівчину карали мотузками на церковному подвір'ї¹¹⁶. Кількість незаконнонароджених дітей на парафії була наступна: з 1746 по 1800 рр.- 4 дитини, з 1800 по 1831 рр. – 38 дітей, з 1831 по 1894 рр. – 105 дітей.

До жебраків селяни ставилися із співчуттям. Не дивлячись на те, що жебрацтво у нашій місцевості було дуже розвинуте, мало хто із селян відмовлявся подати щось жебраку.

На парафії існувало свято на честь шуліки (яструба), що було залишком язичництва, яке з кожним роком все більше втрачало свою силу. Це жіноче свято завжди відбувалося у перший понеділок Петрового посту. В день свята багато нерозважливих жінок напивалися, з метою задобрити хижого птаха, щоб він не крав молоду птицю, що якраз виводилася. Жінки напивалися і розривали на собі щось із одягу, тому воно називалося «Роздери». Якщо чоловік завітає на це свято, то на ньому рвали одяг.

Селяни були допитливі. Людина думаючи, яка говорить мало, але мудро, визнавалася всіма як розумна і розсудлива. На парафії біля 100 осіб освічені і вони були у повазі в селян.

На явища природи, появу комет селяни дивилися з благоговінням і вважали їх вісниками добра або зла. Падаючі зірки, за переконанням селян, це нечиста сила, яка звалюється з неба і тому кожний вважав обов'язком при цьому перехреститися. За відомими явищами природи гадали про погоду. Наприклад, якщо сонце заходило за хмару, то буде дощ, якщо з'являється райдуга, то буде погода і т.п. Якщо місяць червоного кольору - будуть часті тут біди, наприклад війна, якщо у колі - до бурі або хуртовини, якщо повний, то на ньому зображено, як Каїн вбиває Авеля.

Селяни дивилися на хвороби людини, як на покарання Боже, тому лікували їх здебільшого різними освяченими травами і водою. При застуді робили наступне – брали ножом жаринки три рази по дев'ять і кидали їх в освячену воду. Цією водою обтирали хворі місця і при цьому промовляли: *«Від вітру вітрового, ранішнього, полуденного, вечірнього, лютого і т.д., поможи Боже ясним сонцем»*. Від болі у шлунку викачували яйцем і говорили водночас молитву «Отче Наш». Після цього яйце виливали у склянку з водою і гадали, чи буде людина здорова. Якщо яйце було чисте і не тонуло, то хворий буде здоровий, а якщо мутне і опускалося під воду, то людина помре. Після цього його викидали. Те ж саме робилося від пристріту (зурочення). Бешихове запалення (рожа. В.К.) спалювалося порошком, льоном, засипалося крейдою. Від сухотів - травою «сухотником», дикою коноплею, від проносу - лісовим сіном і т.д. Всі ці трави варили і готували відвар для пиття. Для лікування вживали різні порошки. Наприклад, від падучої хвороби носили на шиї у ладанці коріння півонії, один з яких у вигляді хрестика. Від лихоманки носили на шиї мотузочок із 12 вузликами, зав'язаними при слуханні дванадцяти рядків Євангелії у Великий четвер і т.п.

На парафії існували наступні забобони і своєрідні пояснення явищ природи. Якщо собака висі і тримає ніс до землі, то в хаті буде покійник, якщо вверх, то буде пожежа, хвороби худоби або інші нещастя. Якщо свиня носить соломку у роті, то буде негода. Якщо качка або гуска стоїть на одній нозі, то буде холод. Якщо в дорозі зустрінуться пусті відра, то буде невдача, а якщо повні з водою, то буде успіх. Якщо курка заспіває півнем, то буде нещастя на господарстві. Якщо покійник з відкритими очима, то в хаті невдовзі буде інший покійник. Якщо зруйнувати гніздо лелеки, то він влаштує пожежу і т.п.

За інформацією М. Теодоровича, школа грамотності у с. Лози була відкрита у 1881 році, вона була розташована у селянській хаті, без плати від парафіян, нараховувала 20 учнів чоловічої статі. За інформацією С. Білецького, вперше церковно-парафіяльна школа в с. Лози була відкрита у 1889 році, вчителями були його дочка Надія Семенівна Білецька, яка закінчила Кременецьке єпархіальне училище і Олександр Гіжицький. Думаю, що інформація С. Білецького більш правдива, тому що в обох випадках вчителем працювала його дочка і було це в роки його служіння на парафії. Через відсутність приміщення і коштів школа проіснувала лише один навчальний рік. Школу грамоти у с. Котюжини було відкрито в цьому ж році, вчителем був мешканець с. Лози - Григорій Гіжицький. З тих же причин

проіснувала менше року. В с. Кривчики школи не було. Вище зазначено, що на парафії в кінці XIX ст. біля 100 осіб були грамотними. Як правило, освітою дітей займалися приватно вдома дяки, а також освічені селяни особисто. Чому вони віддавали перевагу приватному навчанню, відмовляючись від фінансування школи? Причину цього, вважаю, потрібно шукати в історичних реаліях існування нашого народу. Перебуваючи протягом століть у складі Речі Посполитої до її поділу в кінці XVIII ст., після цього у складі Російської імперії «прости і довірливі» селяни чудово розуміли, що зберегти самоідентичність і українську мову, як її найголовніший чинник, в офіційних школах, де навчання проходило на мові загарбників, не вдасться і тому не жаліли коштів для приватного навчання дітей на рідній мові і власного часу для навчання дітей самотужки. Держава в цей час стояла осторонь цього питання.

Ось і промайнули перед читачем чотири століття історії невеличкого села Кривчики на півдні чарівної багатостраждальної Волині - з початку XVI ст. до початку XX ст. Чотири століття - це біля двадцяти поколінь його мешканців. Що було визначальним для них протягом цих століть? Зауважу насамперед, що мешканці села за цей період всі отримали власні прізвища. Так, нащадки Луца стали Луциками, Ткача – Ткачуками і т.д., носіїв прізвищ Лисий, Шлун, Дудка та деяких інших в селі не залишилося, прізвище Болтун (семантика із старослов'янської – людина що любила поговорити) з невідомих причин трансформувалося у Бовтун, Квасниця - швидше за все у Кислицю, появилися десятки нових прізвищ, що ми бачимо із сповідної відомості за 1912 рік.

Уважний читач напевно зрозумів і самотужки, що для наших пращурів з часу заснування села боротьба за виживання і продовження роду були визначальними. Реалізація природного права кожної людини на життя, дане Творцем при її народженні, продовження роду, саморозвиток, спокійну старість при власних дітях давалися важкою ціною. Як мешканці прикордонних територій, на стику двох цивілізацій, вони були адаптовані до складних викликів і татарська загроза протягом століть не була смертельною для їх існування. Ситуація докорінно змінилася, коли до реалізації своїх амбітних планів бралися недалекоглядні «доморощені месії». Процес державотворення надзвичайно складний і підняти народ на боротьбу – це найлегше в його реалізації. А ось які будуть наслідки – цим вони не переймалися. Лише один із прикладів Вас у цьому переконає. Хмельниччина в середині XVII ст. не лише привела до поділу України, розриву з Європою і її вистражданими цінностями, зокрема людського життя, руйнації планів місцевої еліти того часу по інкорпорації України в середовище цивілізованих народів, це була найжахливіша трагедія і руйна як для народу, так процесу державотворення на довгі два з половиною століття. Це і мільйонні жертви у недалекому XX столітті, і сьогоднішні події, хочемо ми того чи ні. За оцінками дослідників XVII ст., зокрема О. Ярошинського¹¹⁷, лише демографічні втрати серед мешканців Волині, після визвольних походів і переможних битв Хмельницького, сягали 90% платоспроможної частини населення, а на Кременеччині і сході Луцького повіту залишилося не більше 3-5% таких жителів. Ви розумієте що це означає? Трагедія ще й в тому, що це не були прямі втрати на полі бою – жінки, діти, люди похилого віку зброї в руки не брали. Це був результат прямих дій очільників нації, якими вони себе вважали. Мирні мешканці з навколишніх сіл з мішками піску на грудях, як живий щит, попереду, а за ними наступаючі «визволителі» при облозі Збарзького замку, ясир із населення Волині, Галичини, Поділля, інколи під охороною козацьких загонів до кордонів Криму - як плата татарам за участь у війні, та багато іншого, від чого волосся встає дибки - це наша історія і її потрібно знати, щоб не повторювати гірких помилок минулого. Коли сьогодні дивитися на пам'ятники людині, яка несе моральну відповідальність за ці звірства, пам'ятники, які постали з подачі ідеологів режиму у XX ст., напевно всім необхідно добре задуматися над нав'язаними цінностями. Знання власної історії - родини, міста(села), держави і народу застрахує нас від помилок минулого і дасть надію на гідне майбутнє. Боже провидіння дається обраним, і тому аналіз спадщини провідників нації, насамперед Т.Г. Шевченка, зокрема їх оцінку минулого і

історичних осіб, причетних до нього, повинні стати правилом і дороговказом, особливо для тих, хто займається його дослідженням.

...Дивлюсь — гетьман з старшиною.
Я води набрала
Та вповні шлях і перейшла;
А того й не знала,
Що він їхав в Переяслов
Москві присягати!..
І вже ледви я, наледви
Донесла до хати
Оту воду... Чом я з нею
Відер не побила!
Батька, матір, себе, брата,
Собак отруїла
Тію клятою водою!
От за що караюсь,
От за що мене, сестрички,
І в Рай не пускають¹¹⁸.

В той же час історичні особистості, які мали власний погляд на минуле, сьогодення і майбутнє нашого народу в досліджуваній період і в майбутньому, стали «ворогами народу». І одним із них є князь Ієремія Михайло Вишневецький, який будучи самодостатнім у всьому, тим не менше не відсиджувався у Європі, Варшаві чи у спадкових володіннях на Волині, а закладав фундамент України на лівобережжі Дніпра, приборкавши московитів і татар. Він залюднив ці землі, заснував десятки міст і сіл, розвивав сільське господарство і промисловість, торгівлю, був толерантним до релігійних поглядів підлеглих, але з подання проплачених корифеїв від історії у ХХ ст. став «гнобителем народу і душителем православ'я». Це тема для окремого дослідження.

Не менш страшною проблемою не лише для Кривчик, а й для всього світу в цей період були епідемії, які лютували і пожинали щедри плоди. Маючи інформацію по селу за ХІХ століття, ми бачимо, до яких жахливих наслідків вони приводили. Втрати від епідемій значно зростали, якщо вони накладалися на військові конфлікти.

Не дивлячись на всі труднощі і лихоліття, мешканці села зуміли вижити і з надією дивилися у завтрашній день. Але ХХ століття, з його світовими війнами, усупільненням землі і засобів виробництва, колективізацією, голодомором, масовими репресіями, протистоянням двох ворогуючих систем, «залізним занавісом» було не набагато легшим для простого народу за попередні віки. На жаль технічна революція без духовного зростання приносить шкоди більше, ніж користі. І це щоденно підтверджує буття. Завершую цю розвідку словами найвідомішого українського філософа Григорія Савича Сковороди, які були мовленні чверть тисячоліття тому: «Україна, країна зі славетним минулим, тримає ключ до майбутнього, наповненого нескінченними можливостями». І лише від нас з Вами залежить чи стане це дійсністю!

¹ О. Цинкаловський. *Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 р.)*. т. 1. – Канада, Вінніпег.: «Волинь», 1984. – с. 574

² *Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область*. –К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973.- 638с.

³ *Тернопільський енциклопедичний словник :у 4 т. –Тернопіль: «Збруч», 2005. – с. 239*

⁴ *Тернопільщина. Історія міст і сіл: у 3-х т. –Тернопіль: ТзОВ «Терно граф», 2014 р.- Т.2 - с. 277-278.*

⁵ Aleksander Jablonowski: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. T. VIII. *Ziemia ruskie. Wołyń i Podole*. - Warszawa: Główny skład u Gebethnera i Wolffa, 1889. – с. 145

⁶ Czamańska I. *Wiśniowieccy. Monografia rodu/Ilona Czamańska// W-wo Poznańskie*. – Poznań. – 2007. – с. 101

- ⁷ AS. – Т.1. –NrLXXXIV, s.80-81; за оригіналом у Національному закладі ім. Оссолінських.
- ⁸ AS. – Т.1. –NrLXXXIII, s.79-80; за оригіналом у Національному закладі ім. Оссолінських.
- ⁹ Rawita-Gawroński Fr. *Książęta Nieświeccy, Zbarascy i Wyszniowieccy do końca XVI w.* / Fr. Rawita-Gawroński // *Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1930. – Roczn. 7. – s. 111-144.*
- ¹⁰ НГАБ. -Ф.1741. –Оп.1. –Спр.1. –Арк.311-312
- ¹¹ НГАБ. -Ф.1741. –Оп.1. –Спр.1. –Арк.308-309.
- ¹² Яковенко Н. М. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).* – К., 1993, с. 554-555
- ¹³ Собчук В.Д. *Знать Південної Волині на схилі середніх віків. Історико-генеалогічне та історико-географічне дослідження: Дис.канд.іст.наук / В.Д.Собчук - К., 2002.*
- ¹⁴ НГАБ. -Ф.1741. –Оп.1. –Спр.1. –Арк.312-314.
- ¹⁵ Собчук В.Д. *Знать Південної Волині на схилі середніх віків. Історико-генеалогічне та історико-географічне дослідження: Дис.канд.іст.наук / В.Д.Собчук - К., 2002.*
- ¹⁶ Сергійчук В. Дмитро Вишневецький / В. Сергійчук // *Володарі гетьманської булави: Історичні портрети.* – К., 1994. – с. 7-25.
- ¹⁷ Войтович Л.В. *Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів / Відп. ред. Я. Д. Ісаєвич.* – К., 1992, с.165
- ¹⁸ ЦДІАУ.- *Кременецький земський суд. Ф.22, док. №14, арк. 16,17*
- ¹⁹ Белей Любомир; Белей Олег. *Старослов'янсько-український словник.* - Львів: Свічадо, 2001. - с 94.
- ²⁰ Гринблатт М.Я. *Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории.* –Минск: Наука и техника, 1968. – с.134.
- ²¹ Василь Кобилюх. *Санскритсько-український пояснювальний словник.* – Львів, В-во університету «Львівський Ставропігон», 2015. – с. 68.
- ²² Кочергина В.А. *Санскритско-русский словарь.* – М.: Русский язык, 1978. - с. 560
- ²³ Narbutt T. *Dzieje starożytne narodu litewskiego.* -Wilno, 1835. –Т. 1. *Mitologia litewska.* - s. 452.
- ²⁴ Наливайко Степан. *Таємниці розкриває санскрит.* – К.: Вид. центр "Просвіта", 2000. – с. 225.
- ²⁵ Таранець В.Г. *Українці: етнос і мова: Монографія / В.Г.Таранець.* – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2013. - с. 253.
- ²⁶ там же.
- ²⁷ там же, с. 68.
- ²⁸ *Annales Guedlinburgenses. A. 934: Rex Heinricus in Wukronin cum exercitu fuit.*
- ²⁹ Kirsch Kerstin. *Slawen und Deutsche in der Uckermark....* / Kerstin Kirsch. –Franz Steiner Verlag Stuttgart, 2004. - s. 121.
- ³⁰ Ruge Jens. *Rugen von A bis Z* (Ел. ресурс: www.ruegen-web.de/Ruegen-von-A-bis-Z)
- ³¹ Таранець В.Г. *Українці: етнос і мова: Монографія / В.Г.Таранець.* – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2013. - с. 260
- ³² там же, - с. 73.
- ³³ В. Козира. *Вишнівець: що у імені твоїм?* – м. Ланівці, 2022. (Ел. ресурс -<http://vyshnivetska-gromada.gov.ua/archives/27907>)
- ³⁴ Константин Багрянородный. *Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева... – Изд.2-е, исправл. — М., Наука, 1991. с. 496. – гл. 31*
- ³⁵ *Літопис руський /Пер. з давньорус. Л.Є Махновця; Відп.ред. О.В.Мишанич.* –К.: Дніпро. 1989 . XVI + с. 591. – с.68
- ³⁶ *Центральний державний історичний архів України. Кременецький земський суд. Ф.22, док. №15, арк. 208-209.*
- ³⁷ Wolff J. *Kniazowie Litewsko-Ruscy od konca czternastego wieku.*-Warszawa, 1895.- 573 s
- ³⁸ Наталія Черкаська. *До історії вишнівецького архіву князів Вишневецьких. /Архіви-наука-суспільство: шляхи взаємодії. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 21-22 травня 2015 р. –Київ, 20154. -194 с. - стор.175*
- ³⁹ *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 3: Везды Кременецкий и Заславский / Составил Н. И. Теодорович. Почаев, 1893. 696 с. - с. 184*
- ⁴⁰ там же, с.176.
- ⁴¹ *Державний архів Тернопільської області. Кременецький магістрат. ф-37, оп-2, спр. 150, ч. 8, с. 26-30 (1811 р.)*
- ⁴² *Центральний державний історичний архів України. Кременецький земський суд. Ф.22, док. №99, арк. 196, 197*
- ⁴³ там же, Ф.22, док. №71, арк. 172-174
- ⁴⁴ там же, Ф.22, док. №63, арк. 108-110
- ⁴⁵ Баранович О. *Залюднення України перед Хмельниччиною. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.* – К., 1930., с. 101.
- ⁴⁶ там же, с.15,17
- ⁴⁷ Баранович О. *Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст.//Студії з історії України. - 1926.- т.1. – с.7*

- ⁴⁸ Баранович О. *Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в.* - М., 1955. - с.13.
- ⁴⁹ Joachim Jerlicz. *Latorpiscie albo kroniczka.* Warszawa, 1853, t.II, str.117
- ⁵⁰ Баранович О. *Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в.* - М., 1955. - с.18.
- ⁵¹ *Инвентар маєтностей князів Вишневецьких, що знаходяться у Кременецькому і Летичівському повітах Волинського і Подільського воєводств. 1748 р. Мова польська.* - ІР НБУВ, ф.1, спр.150.
- ⁵² там же, с. 65-68.
- ⁵³ там же, с.101-104.
- ⁵⁴ Фунт - 405,224 г.
- ⁵⁵ Баранович О. *Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст.*//*Студії з історії України.* - 1926.- т.1. - с.96.
- ⁵⁶ *Archiwum hr. Mnischow. Tabella generalna robocizn wszelkich, danin u intrat pieniężnych dobr xięstwa Wiśniowieckiego z inventarżów in A. 1771 do działn spisanych weryfikowanych u podpisanych wyprowadzona..-* Fasciculus 5, Litera E, Locus 5
- ⁵⁷ Баранович О. *Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в.*- М.,1955.-с.140,141,146
- ⁵⁸ *Archiwum hr. Mnischow.* - Fasciculus 7, Litera G, Locus 5
- ⁵⁹ Баранович О. *Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст.*//*Студії з історії України.* - 1926.- т.1. - с. 27.
- ⁶⁰ А. И. Баранович. *Фольварки Вишневецкого ключа во второй половине XVIII в.*// *Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия.* — М., 1952. — с. 309.
- ⁶¹ *Державний архів Тернопільської області. Кременецький магистрат. ф-37, оп-2, спр. 150, ч. 8, стор. 26-30 (1811 р.)*
- ⁶² Баранович О. *Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст.*//*Студії з історії України.* - 1926.- т.1. - с. 35.
- ⁶³ Там же, стор. 65 -68.
- ⁶⁴ Бігун – круглий шип у верхній і нижній частині дверей, воріт, який повертається у гніздах, видовбаних у брусі над дверима та в порозі.
- ⁶⁵ Альков - архітектурний термін для ніші у замках із товстими стінами, яка служила місцем для спілкування і відпочинку, а також відокремлена тонкою перегородкою, ширшою частина кімнати в хаті, яка служила спальнею або дитячою кімнатою (по місцевому - ванькір).
- ⁶⁶ Дилина, диль – грубі колени дошки, які використовували при будівництві стін, стелі.
- ⁶⁷ Гумно – тік із господарчими будівлями для зберігання снопів, молотіння та іншої обробки зерна.
- ⁶⁸ Шпихлер – господарська споруда для зберігання запасів зерна.
- ⁶⁹ Обор – відгороджена частина подвір'я з приміщеннями для худоби, а також інша назва загону.
- ⁷⁰ Парліньський – посесор с. Кравчики. Посесія існувала двох видів: застава – утримання маєтку як застави за борги і орендна – тимчасове володіння маєтком, млином, винницею, броварнею, ставом за договором оренди.
- ⁷¹ Згідно «Устава на волоки» 1557 р. земля поділялася на волоки (лани) – від 16,8 до 21,8 га. Селянське господарство (дим) отримувало волоку - шнурові, відповідно пів шнурові – наділялися половиною волоки, загородники – Іморгом землі.
- ⁷² З 1496 по 1924 рр. злотий містив 30 грошей.
- ⁷³ Підстароста – помічник економа, адміністратор фільварка. Економ – управляючий групою фільварків і сіл.
- ⁷⁴ ДАТО ф.37, оп.2, спр. 150, частина 8, 905-1025, (1811), с. 927-931
- ⁷⁵ Комерції радник – встановлене в 1800 році почесне звання для купців, які не менше 12 років пробули у 1-й гільдії. Їм дарувалося спадкове почесне громадянство. Почесні громадяни були звільнені від тілесних покарань, рекрутської повинності та подушних податків, а також мали право обиратися на міські громадські посади.
- ⁷⁶ Горленко В. П. *Распродажа в Вишневецком замке // Киевская старина.* — октябрь 1884. — т. 10. — с. 361–366.
- ⁷⁷ *Церковно-парафіяльний літопис св. Покровської церкви с. Лози та приписаної св. Степанівської церкви с. Котюжини Кременецького повіту.* 1895 р. – ЦДІАК України, ф. 2205, оп. 1, спр. 33, 4 лист.
- ⁷⁸ Н.В.Эйльбарт. *Исторические собрания Вишневецкого замка накануне и после Первой мировой войны (по неопубликованным материалам из Архива В.К.Лукомского).* – Русин, 2018, №53, с.228.
- ⁷⁹ ДАТО ф.37, оп.2, спр. 194, частина 5, стор 746-895 (1858-1862).
- ⁸⁰ *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии.* – Т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1893. – 696 с. - стор. 206-207
- ⁸¹ *Волости и важнейшія селенія Европейской Россіи. По даннымъ обслѣдованія, произведеннаго статистическими учрежденіями Министерства Внутреннихъ Дѣлъ, по порученію Статистическаго Совета.* Изданіе Центральнаго Статистическаго Комитета. Выпускъ III. Губерніи Малороссійскія и Юго-Западныя / Составиль старшій редактор В. В. Зверинскій — Санкт Петербургъ, 1885.
- ⁸² *Церковно-парафіяльний літопис св. Покровської церкви с. Лози та приписаної св. Степанівської церкви с. Котюжини Кременецького повіту.* 1895 р. – ЦДІАК України, ф. 2205, оп. 1, спр. 33, 31 лист.

- ⁸³ Сповідний розпис, сповідальна відомість — обліковий документ церковного діловодства, який фіксував відвідання сповіді парафіянами або факти уникнення ними цієї процедури.
- ⁸⁴ Шлюбний обшук (передшлюбне свідощтво) — письмовий акт, який здійснювався причтом церкви перед вінчанням з метою встановлення відсутності споріднення між нареченими.
- ⁸⁵ ДАТО. ф.37, оп.2, спр. 194, частина 5, стор 746-895(1858-1862). — стор. 795-820
- ⁸⁶ Уніят, В. Кривчики / В. Уніят // Тернопільщина. Історія міст і сіл : у 3 т. Т. 2. — Тернопіль, 2014. — с. 277.
- ⁸⁷ Список населенных мест Волынской губернии. Издание Волынского губернского статистического комитета. — Житомир. 1906 г. — стор. 101.
- ⁸⁸ Відомість про Покровську церкву Кременецького повіту. Лози за 1829 р. — Клірові відомості та списки церков Кременецького повіту за 1829 р. — ДАЖО. Ф.1, оп.73, спр. 305. — стор. 73-76
- ⁸⁹ Десятина — старовинна міра земельної площі. 3 1753 р. її розмір становив 2400 кв. сажнів (10925 м² - 1.0925 га.)
- ⁹⁰ Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский / Составил Н. И. Теодорович. — Почаев, 1893. — 696 с. - стор. 205-206
- ⁹¹ Церковно-парафіяльний літопис св. Покровської церкви с. Лози та приписаної св. Степанівської церкви с. Котюжини Кременецького повіту. 1895 р. — ЦДІАК України, ф. 2205, оп. !, спр. 33, 31 лист. — стор. 1, 8 зв.
- ⁹² там же, стор. 2
- ⁹³ Сажень - стародавня одиниця вимірювання відстані, площі і об'єму, скасована на початку ХХ ст. з переходом на метричну систему, він дорівнював 1/500 версти (2,134 метра).
- ⁹⁴ Квадратний сажень - стародавня одиниця вимірювання площі, яка рівнялася 4.55 м² або 1/22 ара (сотки).
- ⁹⁵ Верста - стародавня одиниця вимірювання відстані. Одна верста дорівнює 500 сажням або 1 066,781 м.
- ⁹⁶ Аршин — давня одиниця довжини, рівняється 71,12 см.
- ⁹⁷ Ліхтар — віконні прорізи у куполі або башті для освітлення церкви.
- ⁹⁸ Пуд — одиниця ваги або маси, яка вживалася до 1918 року, дорівнює 16,3805 кг.
- ⁹⁹ Мідянка — зелена фарба, яку отримують окисленням міді — суміш окису міді, бариту, свинцевого біліла і натуральної оліфи.
- ¹⁰⁰ Дорніка - печатка для проскур.
- ¹⁰¹ Мішура — сріблясті або золотисті металеві нитки, із яких виготовляють парчеву тканину, галуни та ін.
- ¹⁰² Глазет — різновид парчі із тканими золотими або срібними нитками.
- ¹⁰³ Плис — груба бавовняна ворсиста тканина, бавовняний оксамит.
- ¹⁰⁴ Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский / Составил Н. И. Теодорович. — Почаев, 1893. — 696 с. - стор. 205.
- ¹⁰⁵ Причт — група парафіян, відповідальна за духовно-моральний стан у парафії та за виконання своїх богослужбових і пастирських обов'язків — вратарник, дзвонар, тець, паламар, псаломщик(дяк), вівтарник, іподиякон, ктитор(староста), проскурниця.
- ¹⁰⁶ Церковно-парафіяльний літопис св. Покровської церкви с. Лози та приписаної св. Степанівської церкви с. Котюжини Кременецького повіту. 1895 р. — ЦДІАК України, ф. 2205, оп. !, спр. 33, 31 стор.. — стор. 8 зв
- ¹⁰⁷ Специфічний різновид мистецтва гравюри, сформований у 15-16 ст., коли для друку ікон і народних картинок почали використовувати папір як дешевий матеріал, придатний для друку як текстів книг, так і зображень. Первісна назва лубка — фрязькі (італійські) аркуші. Нову назву пов'язують із липовими (луб'яними) дошками, з яких друкувалися картини.
- ¹⁰⁸ До кінця ХІХ ст. бавовняну тканину у літературі називали бавовняно-паперовою або просто паперовою.
- ¹⁰⁹ Копа пісень. Списав Степан Руданський. Ялта, року 1862, м-ця червця. - Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, архів С. Руданського, ф. 63, од. зб. 2. №52

А в кривого танця та не введем кінця.

А в кривого танця,
Та не введем кінця!

Треба єго та й виводити,
Лад йому та й находити.

Ой вулиця та й широкая,
Чого трава невисокая?

Бо парубки та й істоптали,
Великими та й ножищами,

*Великими та й ножищами,
Подертими постолицями!*

*Ой вулиця та вузенькая,
Чого трава зелененькая?*

*Бо дівоньки та й істоптали,
Маленькими ноженьками,*

*Маленькими ноженьками,
Червоними та чобітками.*

*Червоними та чобітками,
Золотими та підківками.*

¹¹⁰ *А дівчата й молодиці. Запис 1919 р. Відділ фондів ІМФЕ, ф. 31-2, од. зб. 9, арк. 7, зв*

А дівчата й молодиці.

*А дівчата й молодиці
Та терем будували. (Двічі)
Та терем будували,
Та вікон не рубали. (Двічі)
Та тільки прорубали
А й одно вікно. (Двічі)
Та й одно вікно
Аж на запічок видно. (Двічі)
Щоб сокіл не вилітав,
Щоб краси не виносив. (Двічі)
Бо дівоча краса,
Та як літняя роса. (Двічі)*

¹¹¹ *Красна весна, тихе літо. Українські народні календарні пісні весняно-літньої пори з репертуару етнографічного хору "Гомін" та Київського Кобзарського Цеху. /Упорядники: Яценко Л. І., Міщенко К. А./ - Київ, 2007. - 256 с.*

Зайчику, зайчику ти малесенький.

*Зайчику, зайчику ти малесенький,
Голубе, голубе ти сивесенький!*

*Ану, зайку, скочки в бочки!
Ану, зайку, у долоньки!*

*Скочком-бочком перевернися,
Гребінчиком перечишися,
Кого любиш - поклонися,
Кого любиш - обіймися.*

*Поплив зайчик по Дунаю
Та взяв собі котру скраю -
Чи попову, чи дякову,
Чи найкращу - мужикову.*

*А попова кривонога,
А дякова кривобока,*

Мужикова - гарна диня,
Буде з неї господиня!

¹¹² Золоті перлини краю Збаразького. Серія: «Духовні острови мого народу» Збаразька централізована бібліотечна система - м. Збараж , 2013, 24 с. - стор. 19 (записано в с. Бодаки Кременецького району)

Ой, гороше, гороше, посієм тебе хороше.

Ой, гороше, гороше, посієм тебе хороше
Посієм тебе в ряди та роди, Боже.
Щоб наші парубки ся женили.
Ой як тяжко камінцеві покотитися,
То так тяжко удівцеві оженитися.
Ой, як лихо перчинцеві покотитися,
То так лихо молодцеві оженитися.
Ой нумо, нумо заплітає шумо
Огірки зелененькі, наші парубки молоденькі.

¹¹³ Українські колядки. – Відень: Союз визволення України, 1916. – 32 с.

Ой видить Бог, видить Творець...

Ой видить Бог, видить Творець, що мир погибас.
Архангела Гавриїла в Назарет посилає
Возвістивши в Назареті: стала слава у вертепі
Тріє царі, тріє царі несуть Христу дари.

Ливан, злото і кадило Йому в дар подали,
А ввійшовши у храмину на коліна впали.
Ірод вельми засмутився, що Христос Цар народився.
Пішов Ірод аж до аду к люциперу на пораду.

А від аду повертає, плаче Ірод і ридає.
Ірод плаче і ридає, свої слуги розсилає,
Христа вбити шукає.
Слуги приказ виповняють, малих дітей убивають.

Десять тисяч і чотири малих дітей вигубили.
Плаче мати і ридає, Ірод діти убиває:
"Не плач, мати, й не ридай, сліз своїх не проливай".
"Як же мені не тужити, побив Ірод мої діти".

Ірод діти убиває і об камінь розбиває,
Кров невинну розливає, він Христа вбити шукає.
А ми сему не смутімся, Рождеству Його вклонімся!
Ми Рождеству поклонимся, Христу Богу помолимся.

¹¹⁴ Пісні Тернопільщини. Пісенник. Вип.. 1, Київ; Муз. Україна.1989.

Ой з руточки дві квіточки.

Ой з руточки дві квіточки...
Благослови, Боже, і отець, і мати,
Своєму дитяти віночок закладати.

*Шукай, мати, стільце,
Щіточку і гребінець
Русу косу чесати,
Віночок закладати.*

*Ой, знати, Марусю, знати,
Що рідненькая мати
Русу косу чесала,
Віночок закладала.*

*Ой, знати, Марусю, знати,
Що рідненькая мати
Віночок закладала,
В личенько цілувала.*

¹¹⁵ *Пісні Шевченкового краю. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. - 484 с.*

На день добрий тому.

*На день добрий тому,
а хто в цьому дому,
старому й малому,
й Богові святому. (Тричі)*

*Здоровенькі були,
що ви за нас не забули,
що ви за нас згадали,
день добрий сказали. (Тричі)*

¹¹⁶ *Церковно-парафіяльний літопис св. Покровської церкви с. Лози та приписаної св. Степанівської церкви с. Котюжини Кременецького повіту. 1895 р. – ЦДАК України, ф. 2205, оп. !, спр. 33, 31 стор. – стор.29 зв*

¹¹⁷ *Ярошинський О.Б. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Харків. 2001 р.*

¹¹⁸ *«Великий льох» [Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. — К., 2003. — Т. 1: Поезія 1837-1847. — с. 314-328; с. 726-730.] litopys.org.ua*